

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXVI. broj 3 (148), Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2020 / tamuz-av-elul 5780

Susreti

Humor je oružje slabih

Na Festivalu svjetske književnosti, koji se svake jeseni održava u Zagrebu, gostovao je Etgar Keret, poznati izraelski pisac koji se podjednako uspješno iskušava i u filmskoj umjetnosti. U razgovoru sa svojim zagrebačkim urednikom Keret se vraća korijenima, roditeljima i domovini, otkrivajući svoju spisateljsku strategiju i objašnjavajući kako svijet može postati boljim

Razgovarao Roman Simić

Početak ove jeseni Etgar Keret, jedan od najpopularnijih izraelskih pisaca, rođen 1967. u Tel Avivu, gostovao je na 8. Festivalu svjetske književnosti u Zagrebu, gdje se u više navrata susreo s publikom. Najviše se proćuo zbirka pripovijedaka *8% ni od čega*, *Iznenada netko pokuca* i *Kvar na rubu galaksije* te zbirkom autobiografskih tekstova *Sedam dobrih godina*. Uz književnu karijeru, Keret je podjednako uspješan kao filmski stvaralac. Njegov film *Skin Deep* nagrađen je na više međunarodnih festivala, dobio je i izraelski *Oscar*, dok je za film *Meduze* 2007. osvojio nagradu *Camera d'Or* na festivalu u Cannesu. Prema noveli *Pizzerija Kamikaze* hrvatski redatelj Goran Dukić snimio je film *Wrist Cutters: A Love Story* s Tomom Waitsom u jednoj od glavnih uloga. Keretove knjige na hrvatskom, kao i najnoviju, *Kvar na rubu galaksije*, objavila je zagrebačka Fraktura u prijevodu Laile Šprajc. S njim je ovom prigodom razgovarao pisac i Frakturin urednik Roman Simić.

– U jednoj svojoj novoj priči pišeš: „Kraj je svijeta, a ja jedem masline.“ Tiče se ovog našeg novog života, tiče se izolacije, blizine i udaljenosti. COVID zapravo i nije mnogo promijenio tvoje teme?

– Mislim da je u mojim pričama oduvijek bilo elemenata koje danas povezujemo s pandemijom; uvijek su govorile o izoliranosti, o osamljenosti i potrebi za komunikacijom. Tu je uvijek bio i strah, cijena koju moraš platiti. Možda

zato što je oboje mojih roditelja preživjelo Holokaust, što sam odrastao u Izraelu, gdje neprestano osjećamo blizinu rata i terorizma...

– Zbirka *Kvar na rubu galaksije*, za koju si dobio nagradu *Sapir*, jednu od najvažnijih književnih nagrada u Izraelu (uz novčani iznos od 40.000 dolara, tako da svi znaju da ih poslije možeš častiti pićem), možda je mračnija od drugih tvojih knjiga. U njoj kao da je naglašeniji taj osjećaj osamljenosti o kojem govoriš?

– Jest, možda je malo mračnija, ali je s druge strane možda i optimističnija od drugih. Mislim da u životu, a i u književnosti, ili barem u mojim pričama, uvijek ima tih suprotstavljenih sila. Ako je priča tužna, kraj će joj biti optimističan. Te dvije emocije uvijek nekako idu ruku pod ruku. Što smo optimističniji, to smo zbog toga tjeskobniji, a što smo tjeskobniji, treba nam to jači uragan da nas izvuče iz našeg jada. Čini mi se da je *Kvar na rubu galaksije* moja najekstremnija knjiga, jer u njoj ima mnogo nade, ali i obilje tuže.

– Zanimljivo mi je ovo što si rekao: ako je priča tužna, kraj će joj biti optimističan, ako je jako tužna, bit će još optimističniji. Je li to zato što vjeruješ da je svijet doista takav, da je takav život, ili ti takav kraj kao pisac želiš darovati čitatelju?

– Mislim da je to strategija preživjelih. Otac mi je ispričao kako je preživio rat, kako se s obitelji više od šesto dana skrivao u podzemnom skrovištu. Navika koja mu je po-

Pisac i filmaš: Etgar Keret

Etgar Keret i Roman Simić

mogla da preživi bila je da svaki dan zatvori oči i zamisli svijet u kojem ga nitko ne proganja. Svijet bez nacista, ili svijet u kojem nacisti možda proganjaju samo katolike, ili u kojem Židove progone, ali samo da bi ih ponudili kolačima... Sve što je mogao zamisliti, vjerovao je, moglo se ostvariti. Kad zamisliš da dobro postoji, počinješ se nadati i možda će se riječ naposljetku pretvoriti u stvarnost. Kada mi je to ispričao kao djetetu, mislim da sam prvi put osjetio da želim postati pisac. To da možete zamisliti alternativu zbilji, alternativnu zbilju koja se može ostvariti, to je bitno u ovom našem svijetu. Pomislimo, recimo, na djetinjstvo. To je prilično moderan koncept, u prošlosti su postojali muškarci i žene, i mali muškarce i žene, koji su bili slabiji od onih većih pa su dobivali lošiju hranu, svi su ih zlostavljali, a morali su raditi više i teže. Znamo jer svi smo čitali Charlesa Dickensa. Još donedavno nitko nije dobivao popust samo zato što je dijete, ali danas pojam djetinjstva postoji, i svijet se po tom pitanju promijenio.

Pišući stvaramo svjetove za kojima žudimo, a oni postaju neka vrsta referentnog mjerila za svijet u kojemu živimo. Znamo da od tog svijeta možemo stvoriti bolji, znamo da možemo biti dobri prema svome djetetu, za razliku od svijeta u kojemu se postupalo sve prije nego dobro. To je kao turističko putovanje, ali putovanje unutar ljudske duše. Idemo na mjesta koja možda nisu postojala prije nego što smo ih mi izmislili, a kad smo ih izmislili, postala su stvarna.

– Sve tvoje knjige nastale su kao plod neke snažne emocije, nekog bolnog doživljaja. *Sedam dobrih godina* obuhvaća razdoblje od rođenja tvojega sina i smrti tvojega oca. Prvu knjigu priča napisao si dok si služio vojni rok u Izraelu, nakon samoubojstva bliskog prijatelja. Takav snažan okidač postoji i za

tvoju posljednju knjigu – prometna nesreća u kojoj si u blizini smrti shvatio da bi tvoja smrt, u malo većem mjerilu, bila tek mali kvar na rubu galaksije.

Da, u SAD-u sam doživio prometnu nesreću, vozač me vozio na čitanje u Boston, bili smo na autocesti, on je jurio i udario je u drugi automobil. Dogodilo se to pri brzini većoj od 100 km/h, aktivirali su se zračni jastuci, sva su se stakla razbila, strašna nesreća. U automobilu sam osjećao vonj spaljenog mesa, jer eksplodirao je zračni jastuk, a vozač je zadobio opekline, silno me boljelo, dva rebra bila su mi slomljena, ali nisam shvaćao što se događa. Činilo mi se da umirem.. Glavom su mi jurile misli, mislio sam na sina – kako će odrastati bez oca, na ženu – hoće li se preudati, hoće li biti dobro. Mislio sam na svoj život, koji je bio sretan, u kojem sam radio što želim, osim što je bio malo prekratak. I dok me tako boljelo, pokušavajući se nekako udaljiti od te situacije, zamišljao sam da je sve to filmski kadar gdje ja ležim na leđima na stražnjem sjedalu, a kamera se diže, kao u *Forrestu Gumpu*, a ja odozgo gledam kako se kadar širi i vidim druge automobile i, što se kamera više udaljava, a automobili postaju manji, to se ja manje tragično osjećam. To je donosilo neku utjehu, jer imao sam osjećaj da su moja bol i moj strah maleni iz svemirske perspektive, da sam i ja tek mrvica. Priče u ovoj knjizi govore o vrlo radikalnim i vrlo čestim situacijama u ljudskom životu – likovi su izgubili dragu osobu ili su pronašli drugu – ali u kontekstu knjige, svi ti važni osobni trenuci samo su mrljice u ljudskoj povijesti.

– **Jednom si rekao da je humor oružje slabih. Što ti znači humor u onome što pišeš?**

Dok sam bio dijete, odrastao sam u prilično divljem naselju, odnosno, bio sam pametnjaković, mnogo sam govorio, zafrkavao sam ljude pa sam zato stalno imao razbijen nos. Vrlo rano naučio sam da me nitko neće pretući ako budem podbadao, ali na duhovit način! Ljudi mogu podnijeti kritiku ako je ona obavljena humorom. Humor je nešto što vam nitko ne može oduzeti. I ta činjenica, da vam ga ne mogu oduzeti, znači da postoji način na koji možete spasiti svoje dostojanstvo. To je tipično za izraelski humor. Nekoć smo bili slabi, a humor nam je bio nužan, kao zračni jastuci u automobilu. Danas smo tehnološka nacija i mislim da se možemo malo opustiti. U konačnici, u životu nije bitno jesi li na visokom položaju, imaš li više ili manje novca, jer svi smo mi na kraju gubitnici, svi ćemo jednom ostarjeti i umrijeti. Jedini način da nam to lakše sjedne jest da imamo ironije i humora.

– **Govorio si o piscima koji su najviše utjecali na tebe. Na prvom mjestu Kafka, pa Singer, Šolem Alejhem. To nije literatura velikih, snažnih junaka?**

U Izraelu imamo tu junačku povijesnu priču o tvrđavi Masadi, posljednjoj u koju su se povukli židovski pobunjenici protiv Rima. Kad su shvatili da će je Rimljani osvojiti, odlučili su počinuti masovno samoubojstvo. Sjećam se da smo to učili u školi i ja sam sve to vrijeme pokušavao zamisliti sebe, staviti se u tu situaciju, i svaki put bih si rekao: Kladam se da bi ti počeo prigovarati, nema šanse da bi pristao na takvu priču o junaštvu. Kada se čovjek bacio

Što se politike tiče, pripadnici moje obitelji zastupaju potpuno različitija stajališta: ja sam liberalni ljevičar, moja sestra ima jedanaestero djece i ortodoksna je Židovka, moj brat je ekstremni ljevičar, a naši su roditelji oboje desničari. Odrastali smo u nadasve ljevičarskom gradu, a moj je otac uvijek javno i jasno iznosio svoja politička uvjerenja. Morao sam pohoditi manje dobru školu jer mi općina zbog takva očeva ponašanja nije odobrila odlazak u bolju školu

na granatu da bi spasio svoje prijatelje, to mogu razumjeti. Ali ovo je neka vrsta temeljne priče, određuje način na koji se to društvo vidi. I siguran sam da ja u Masadi ne bih bio najpopularnija osoba, dapače, bio bih onaj kojega bi morali prisilno ubiti, odmah na početku! Mnogi pišu priče o narodima, ja s druge strane smatram da trebamo više čuvati svoju individualnost. I opet, naposljetku se sve svodi na vrijednosti koje ste u djetinjstvu upili. Moji roditelji nisu imalo jednostavno djetinjstvo: majka je ostala siročić, očevo odrastanje tijekom rata također nije bilo normalno. Najveći je strah mojega oca bio da ćemo biti bogati i bezdušni. Plašio se toga više nego da budemo siromašni! Htjeli su da se povežemo sami sa sobom i sa svojim željama, a ne da nama vlada neka vrsta nametnutih društvenih normi. Kada sam išao u osnovnu školu, znali su mi reći: „Idi u školu ako želiš, ali ako misliš da je to dosadno i gubitak vremena, slobodno nemoj.“ Pa je tako bilo razdoblje kada ja ne bih išao u školu, a roditelji bi za mene lagali profesorima. Ljudska je dužnost boriti se protiv potlačivosti i normi koje nisu vaše, makar to bio samo nedolazak u školu. U mojoj obitelji, što se politike tiče, svi dolazimo s potpuno različitih pozicija: ja sam liberalni ljevičar, moja sestra ima jedanaestero djece i ortodoksna je Židovka, moj brat ekstremni ljevičar, a naši su roditelji oboje desničari. Odrastali smo u vrlo ljevičarskom gradu, a moj je otac vrlo izravno i javno iznosio svoja politička mišljenja, zbog čega sam ja išao u manje dobru školu jer mi općina zbog očevih stavova nije odobrila odlazak u bolju. Sjećam se da sam kao dijete pitao oca zašto ljudima s kojima se ne slaže svejedno govori svoje mišljenje, na što mi je on odgovorio: „Jedini trenutak kada čovjek treba govoriti jest onaj kada mu drugi kažu da treba šutjeti.“ Ja nemam problema sa šutnjom, ali kad pomislim da me pokušavaju ušutkati, znam da baš tad trebam govoriti. Mislim da je to bio djelić slagalice koji mi je trebao da sastavim cijelu

priču oko svojih roditelja. Na čudan način imalo je smisla i sada se odražava na ono što pišem. Da su moji roditelji bili drukčiji, ja bih možda pisao epske romane, a moj sin bi sada vjerojatno bio na tom konju s mačem.

– **Ali tvoje priče ponekad doista jesu političke.**

Da, ljudi često imaju problema s razumijevanjem mojih političkih stavova. Moja politika ne odnosi se na to da podržavam određenu stranku, nego skup ideja, ono što smatram ispravnim i ono što smatram lošim. Smatraju me liberalnim ljevičarem, ali često se, kad me pitaju na primjer o odnosu ortodoksnih Židova i države, u potpunosti mogu poistovjetiti s ortodoksnim načelima moje sestre, ali ne samo zato što mi je ona sestra – naprosto, ne dijelim mišljenje većine ljevičara. U Izraelu, tijekom 70-ih, odnosi između Izraelaca i Palestinaca bili su jako napeti, bilo je mnogo rasizma, a moj otac, koji je bio desničar, kad mu je umrla majka, iznajmio je njezin stan nekom Palestincu. Kada bi moji roditelji nekamo odlazili, ostavljali bi me tom Palestincu da me čuva. Takvo što ne bi učinili mnogi liberalni ljevičari, ali moj otac tog je čovjeka vidio kao osobu, a ne političko načelo.

– **Često pišeš o svojoj obitelji. Koliko njih zanima književni svijet koji si stvorio? Čitaju li tvoje knjige? Što se dogodi kad se tvoja supruga i sin u tvojim pričama susretnu sa samima sobom?**

Moga sina ne zanimaju baš moje priče i mislim da je to za njega jako zdravo. Ponekad ih pročita, ponekad on meni ispriča neku svoju priču, ali nikada nije pročitao neku moju knjigu. Sada ima već petnaest godina, neki su me njegovi prijatelji čitali, ali on ne. S druge strane, otac moje žene legendarni je izraelski pjesnik i dječji pisac, i kad god bi nešto napisao, običavao je to najprije pokazati svojoj kćeri, da vidi hoće li se svidjeti djeci. Tako da je njoj čitanje priča kao da joj donosim svoj posao doma. Zato joj to ne namećem. Moj brat obožava čitati što napišem i on mi je najbolji čitatelj. Moja sestra ih ne čita jer je odveć religiozna za takvo što. Čak sam joj bio posvetio svoju knjigu za djecu, ali joj rabin nije dopustio da je pročita. Tako da je tu jedan potpuno drukčiji odnos. Baš sam nedavno razgovarao sa ženom o tome kako sam trebao postati strojar-ski tehničar. I kaže ona meni, pa ti si pravi sretnik, zamisli da gradiš mostove i dva se od tri tvoja mosta sruše. Ovakvo, kao pisac, ako i napišeš lošu priču, barem nećeš imati nikoga na savjesti.

– **Etgare, razgovarali smo o tvom samostalnom radu, no postoji veliki segment tvoga djelovanja koji uključuje suradnju s drugima. Kao scenarist i redatelj često radiš s drugim umjetnicima. Što ti to donosi?**

Volim takvu suradnju jer me svi s kojima surađujem nečemu nauče, izmjenjujemo iskustva. Da sam samo pisac, to ne bih dobio, kao pisac si sam. Najdraža mi je suradnja s onima koji razmišljaju potpuno drukčije od mene, izazov mi je naći svijet u kojemu se svi razumijemo. Kada ulazim u taj svemir, kao da imam dijete, radimo na nečemu što nijedna strana ne bi mogla odraditi sama. U tom procesu naučite mnogo više nego da ste sami.

Varaždin i Židovi Ipak se kreće!

Nakon faksimilne rekonstrukcije pročelja sinagoge i nakon uređenja njezine unutrašnjosti, prvenstveno u koncertnu dvoranu, Varaždin će dobiti reprezentativni prostor za javna događanja, ali i spomen na židovsku prisutnost u gradu te interpretacijski centar židovske kulture

Piše Boris Perić

Za početak neka mi je dopušteno pokaže osobno sjećanje. Ne znam je li zima ogolila krošnje stabala na igralištu 2. osnovne škole, što sam je u Varaždinu pohađao sedamdesetih godina minulog stoljeća, ili su im grane iz nekog razloga bile posječene, ali znam da se u nekom trenutku s prozora naše učionice na trećem katu sasvim dobro mogla vidjeti bočna strana zgrade što smo je poznavali isključivo kao Kino Park. Iako tada nisam imao pojma o sakralnoj arhitekturi, nešto u tim prozorima nije govorilo u prilog predodžbi kakvu rado gajimo o zgradama zabavne namjene (daleko više odgovaralo joj je tada već prilično derutno, bit će sorealistički zamišljeno pročelje, na čijem je vrhu, ako me sjećanje služi, uz izbljedjelu petokraku

stajalo nešto kao Dom slobode). I nije u to doba bilo lako saznati da je posrijedi varaždinska sinagoga, koja začudo nije bila srušena u krvavo doba ustaško-nacističkog mraknjaštva, već su je samo, svak na svoj način, dva režima propisno devastirala: endehazijski, priznajmo, bitno gore i nečovječnije, smjestivši u nju, u godini kad se grad naveliko dičio poraznom etiketom *judenfrei*, nekakvu konjušnicu, ali potom i socijalistički, prenamijenivši je ne toliko u Narodno sveučilište, koliko u njemu pridodano, već spomenuto kino, na čijem smo platnu u adolescentskoj dobi svi mogli ogledati svoj prvi pornić. I tako mi je ta zgrada, jednom zapažena, ostala titrati u svojoj šutljivoj ili, bolje rečeno, posvemašnjoj šutnjom zacementiranoj tajnovitosti, sve dok je godinama kasnije nisam vidio na jednoj staroj razglednici, s onom lijepom ukrasnom ogradom,

tornejvima i lukovičastim kupolama, uklopljenu sasvim skladno i smisljeno u arhitekturu starog Varaždina, ma radilo se i o samu rubu nekadašnjeg grada, inače poznata po nadaleko vidljivim tornjevima i zvonnicima.

Na drugom rubu grada ili već malo onkraj njega, gdje cesta nastavlja podravskom ravnicom prema Koprivnici, nalazilo se židovsko groblje. Napušteno, zapušteno i zaključano bit će još od 1949, kada je zatvoreno, jer u Varaždinu više nije bilo nikoga tko bi na njemu mogao pronaći posljednje počivalište, djelovalo je, rekao bih, tajnovitije još i od same sinagoge, jer groblja su, znamo, knjige koje ne taje imena svojih likova, pa je od njih samo još mali korak do susreta s njihovim sudbinama, a te su, znamo, u konačnici bile sve drugo samo ne sretne. I opet je, reći će netko, pomalo čudno da je to groblje desetljećima propadalo pod blatnjavim naslagama anonimnosti, a pripada gradu kojem je onaj drugi, veći i daleko poznatiji perivoj smrti i sjećanja inače neprijeporan *trade-mark*. Pa i hortikultura im je, ako ćemo cjepidlačiti, nekako ista, ali o tome zaista ne bih na ovome mjestu, to više što nas je i Bertolt Brecht lijepo podučio da postoje vremena u kojima je „razgovor o stablima gotovo zločin, jer uključuje šutnju o tolikim zlodjelima“, radilo se tu o brezama, bukvama ili jasenovima, svejedno. Bilo kako bilo, ni varaždinsko židovsko groblje nije u to vrijeme bilo sasvim pušto, pogotovo ne noću, kad bi djeci iz okolnih predgrađa

služilo kao igralište, ako ne i kao mjesto za dokazivanje hrabrosti, dok bi im stariji sugrađani u potrazi za dragocjenostima tamo nemilice razvaljivali nadgrobne ploče i čeprkali po nasilno otvorenim ljesovima. Skurilan prizor, posljedica te nečasne postumne otimačine, zatekao me, uostalom, i kad sam početkom devedesetih, tada već kao novinar, i sam prvi put zakoračio zapuštenim stazama tog zatomljenog djelička gradskog identiteta, kojem su Židovi u Varaždinu dali itekakav doprinos. Još skurilnije, ali o tome samo usput, djelovao je sobičak što si ga je stari čuvar groblja bio uredio u dijelu derutne mrtvačnice, zida urešena bizarnom trijadom raspela, Titove slike i starinske dvocijevke, što u oku promatrača nikako nije moglo proći bez neke dublje, zloguke, premda zasigurno nehotične simbolike.

Iako židovsko groblje u Varaždinu nikad neće dosegnuti slavu onoga praškog, gdje romantični zanesenjaci među kamenim lavovima na grobu čuvenog rabina Löwa ostavljaju ceduljice sa svojim neispunjenim, a često i neispunjivim željama, iako varaždinska sinagoga nikad neće stati uz bok Staronovoj, što je prema legendi anđeli nakon rušenja Hrama na krilima donesoše iz Jeruzalema, a na tavanu joj isti čudotvorac Löw od vltavske ilovače umijesi čuvena Golema, u varaždinskoj bi se židovskoj povijesti zacijelo mogle pronaći mnoge dodirne točke s onom praškom, tek što ona, za razliku od praške, još čeka svog pripovjedača, a vjerojatno ni na razini mita nije toliko krcata čudima (jer Prag je ipak grad alkemije). Svejedno, uzme li se u obzir da se prisutnost Židova u gradskom životu Varaždina može dokumentirati unatrag, sve do 16. stoljeća, kad u gradu cvijeća i baroka još nije cvalo ni jedno, ni drugo, nedvojbeno je da priči neće nedostajati starine. Neće joj nedostajati veličine, ni ekonomske, ni kulturne, jer mnogi su Židovi ostavili neizbrisiv trag u gospodarskom i urbanom razvitku grada (o prominentnim varaždinskim Židovima i njihovim obiteljima mnogi se zanimljivi članci mogu pronaći i u starijim brojevima ovog lista, pa bih zainteresiranom čitatelju rado skrenuo pozornost na njih, primjerice, na nadasve informativan članak Gustava Piaseka *Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu*, *Novi Omanut*, 11/1995), a neće joj nedostajati ni za Europu bome tradicionalne konfliktnosti i notornoga manjka tolerancije, što ih je u slučaju Praga poznati novinar Egon Erwin Kisch znalački stisnuo u rečenicu: Dok su vladali Nijemci, tlačili su Čehe i nas, a kad su zavladao Česi, tlačili su nas i Nijemce. Ukratko, sve je tu, od malih sreća do velike nesreće, a kako vidimo, potencijalnom pripovjedaču ne bi trebala nedostajati ni kulis, jer su u Varaždinu, slično kao i u Pragu, dva ključna arhitektonska traga židovskog života – nažalost, za razliku od većine onih koji su ga živjeli – kako-tako prebrodila i užase dvadesetog stoljeća.

O potrebi obnove i uređenja varaždinske sinagoge i židovskog groblja raspravlja se, što tiše, što glasnije, što načelno, što konkretno, sad već dobrih trideset godina, odnosno, otkako se problematika vjerskih objekata ponovno etablirala u hrvatskom kulturno-političkom diskursu, pri čemu činjenica da u raspravama, barem onim javnim, nije bilo relativizacije kvislinskih endehazijskih zločina – koji su u krajnjoj liniji i doveli do činjenice da ni groblje, ni bo-

gomolja više ne mogu poslužiti svojoj izvornoj funkciji – budi nadu da se u svijesti grada, koji je u svega tri srpanjska dana 1941. na najneljudskiji način „riješio“ svoje „židovsko pitanje“, ipak nešto promijenilo nabolje, a da u pitanju nije tak isprazna politička korektnost, koja se, čemu smo posljednjih godina nažalost također svjedoci, pokazuje veoma prozirnim flasterom na rak-ranama hrvatskog sučeljavanja ne samo s prošlošću nego i sa stvarnošću. Štoviše, u slučaju sinagoge restaurativni se projekt odvija kao svojevrsni *work-in-progress*, što je naposljetku razvidno i iz niza koncerata, izložbi i drugih događanja održanih u njoj i oko nje, a da građevinski radovi još ni izdaleka nisu (bili) privedeni kraju. Tako sam, da još malo privatiziram ovaj tekst, i sam imao priliku 2014. među golim zidovima i izvađenim prozorima varaždinske sinagoge, čijoj je unutrašnjosti i vanjštini u najboljem slučaju pristajao epitet bauštela, predstavljati knjigu *Raj i Pakao: Slike onkraj groba* poznatoga hrvatskog političara, publicista i spiritista Hinka Hinkovića, čija je vinička obitelj (izvorno Moses) i sama bila dio nekoć brojne židovske zajednice varaždinskog kraja. A i ta mi je knjiga, iako napisana sasvim drukčijim povodom još 1901, u tom specifičnom ambijentu samim naslovom već nekako djelovala kao jeziva anticipacija svega što će uslijediti.

Vraćanje sinagoge i groblja ne samo u urbanističku sliku Varaždina nego, što je u najmanju ruku jednako važno, i u svijest njegovih građana, uzelo je maha, a čini se da se nekako usporedno s projektom u kolektivnoj savjesti grada, u kojem trenutno živi tek troje Židova, polako odleđuju i neki višedesetljetni tabui. „Vraćanjem izvornog oblika pročelju sinagoge mi bismo barem malo smanjili ili platili dug prema židovskoj zajednici, ako je to uopće moguće“, moglo se tako nedavno čuti i od varaždinskog gradonačelnika Ivana Čehoka, dok se lokalni mediji u svom simpatičnom zanosu rekonstrukcije „židovskog Varaždina“ posljednjih godina zgodimice znaju baviti čak i detektiranjem tko bi to od globalnih celebriteta, a da je Židov, mogao imati makar i samo rodbinske veze s gradom na Dravi. Tako je, da se barem malo nasmiješimo, Varaždinom prije dvije-tri godine odjeknula vijest da je na židovskom groblju sahranjena baka štajerskog snagatora, glumca i bivšeg kalifornijskog guvernera Arnolda Schwarzeneggera, što se, međutim, ubrzo ispostavilo urbanom legendom ili – što je teško zamisliti – pokvarenim telefonom. Naime, holivudska zvijezda koja je zaista imala rodbinu u Varaždinu, pa je tridesetih godina znala i navraćati ovamo, ekstatična je „izumiteljica mobitela“ Hedy Lamarr, kojoj se varaždinski Gradski muzej iduće godine u suradnji sa Židovskim muzejom u Beču sprema posvetiti i opsežnu izložbu. Ali o tome drugom prilikom.

Vratimo se radije varaždinskoj sinagogi, njezinom povijesnom pročelju iz 1861, židovskom groblju i crnom mramoru koji će uskoro resiti njegovu mrtvačnicu, jer to, naposljetku, i jesu aktualnosti koje detaljnim pripremanjima i skorašnjom realizacijom na neki način potvrđuju i staru kabalističku mudrost prema kojoj „htijenje zaborava produžava egzil“, dok je „tajna spasenja sjećanje“. Distopijski roman *Grad bez Židova* (1922) austrijskog pisca Huga Bettauera u nas, koliko mi je poznato, nikad nije preveden, pa recimo samo da je riječ o britkom satirirom ispisa-

Prvotni izgled varaždinske sinagoge

noj viziji jednog *judenfrei* Beča koji, protivno planovima mjerodavnih, po prisilnom iseljenu Židova ne doživljava očekivani procvat, već dubok ekonomski i moralni pad, što ga na kraju priče ipak ublažava povratak protjeranih građana. U varaždinskom slučaju, već samim time što nije bio distopija nego brutalna realnost, nema mjesta ni satiri, a bogme ni hepiendu. Stoga sjećanje, bilo melankolično ili naprosto bolno, i jest onaj neizostavni kamen temeljac na kojem je valjalo zasnovati ovaj hvalevrijedan projekt. Razvidno je to, uostalom, i njegova sižea, što nam ga je, uz obilje ilustracija, ljubazno poslala zamjenica varaždinskog gradonačelnika Sandra Malenica. I da ne duljimo:

„Od duge i značajne židovske kulture i povijesti u Varaždinu ostala su dva zaštićena spomenika kulture. Jedan je sinagoga, a drugi je židovsko groblje. Sinagoga je preživjela Drugi svjetski rat, ali je nakon rata drastično promijenjen njezin izgled, kao što je i ukinuta njezina primarna funkcija. Židovsko groblje također više nema svoju primarnu funkciju, a pokopi se ne rade gotovo sedamdeset godina. Povijest Židova u Varaždinu tek zahtijeva pomnija istraživanja, posebice groblje, a Grad Varaždin prijavio je i dobio na javnom pozivu Ministarstva kulture 2019. godine gotovo 70.000 kuna za projektnu dokumentaciju obnove mrtvačnice židovskog groblja. Projekt obnove je napravljen, a uključuje koncept interpretacijskog centra židovske kulture unutar kojeg će biti svjedočanstva svih onih koji su živjeli u Varaždinu, koji su ovdje pokopani i koji su ubijeni ili protjerani, kao i digitalizirane knjige mrtvih. Crnog ambijenta, mrtvačnica je u kontrapunktu s novim projektom sinagoge koji je napravila arhitektica Helena Njirić. Suvremena interpretacija originalne unutrašnjosti sinagoge odisat će bjelinom, životom, kulturom, događanjima i dinamikom i bit će spomen na one čiji su životi utkani u povijest Varaždina, a uz dio sinagoge koji će svjedočiti o njezinoj primarnoj namjeni, komunicirat će s mrtvačnicom koja se uređuje prema projektu Valenta Morandinića s početka dvadesetog stoljeća. Krajem prošle godine krenula je obnova varaždinske sinagoge, njezina prva faza koja uključuje maksimalnu rekonstrukciju uličnog pročelja i tako bi nakon gotovo osamdeset godina sinagoga trebala do kraja godine poprimiti svoj originalni izgled. Postavljanje lukovica na tornjeve vratit će vizuru Varaždina iz prve polovice dvadesetog stoljeća. U rekonstrukciju pročelja uloženo je gotovo 2,3 milijuna kuna, od čega je Ministarstvo kulture financiralo faksimilnu rekonstrukciju uličnog pročelja s 235.000 kuna, a Grad Varaždin ostatak. Prije petnaestak godina u obnovu je uloženo nekoliko milijuna, zajednički od Grada Varaždina i od Ministarstva kulture, kada se uređivalo krovništvo i tri preostala pročelja. Nakon faksimilne rekonstrukcije pročelja sinagoge i nakon uređenja njezine unutrašnjosti, prvenstveno u koncertnu dvoranu, Varaždin će dobiti reprezentativni prostor za javna događanja, ali i spomen na židovsku kulturu i djelovanje u Varaždinu te interpretacijski centar židovske kulture.“

Simulacija budućeg zdanja

Emmanuel Lévinas i mesijanski zov Drugoga

Gdje i kako etičko pronalazi svoje mjesto između dviju vrsta redukcije: vjerskoga fundamentalizma i totalne politike liberalnih demokracija u neoimperijalnom globalnome poretku? Sam je Lévinas u ključnome tekstu o odnosu politike i vjere upotrijebio interpretacijski iznimno zahtjevan i istodobno precizan izraz za to stanje stvari – politički monoteizam

Piše Žarko Paić

1.

Prošlo je 25 godina od smrti Emmanuela Lévinasa, najznačajnijeg mislioca etičko-političkoga obrata u 20. stoljeću. Njegovo se djelo pokazuje sve više izazovom ne samo za filozofijsko tumačenje suvremenosti nego i za pokušaj suočenja s bezdanom onog neljudskoga koje prijete posvemašnjem razaranju smisla egzistencije čovjeka. Kako vrijeme neumoljivo odmiče u svojem tehnološkom ubrzanju razvitka onoga što još nazivamo „ljudskom civilizacijom“, to se nužno pojavljuje razlog za preispitivanje smjera svjetsko-povijesnoga utonuća u logiku broja i bezmjerja, koja je na paradoksalan način i omogućila tehnološki „banalnost zla“ u 20. stoljeću: od Holokausta i drugih genocida naroda, zlogukih nasilnih progona i istrebljenja, pa sve do nečuvenih lutanja svijetom u potrazi za „novim domom“ u svijetu koji nalikuje slici one tibetanske prisposobe o *logorovanju u pustinji* koju spominje i rumunjsko-francuski filozof Emil M. Cioran. Nije Lévinas „aktualan“ zbog toga što je njegovo složeno mišljenje na tragu Kanta, Husserla, Heideggera i talmudske mudrosti židovstva s onu stranu svođenja života na profane svrhe služenja onomu što je sam nazvao „političkim monoteizmom“ našeg doba – od kapitalističke globalizacije do ideologija bespravila i neslobode čovjeka. Naprotiv, njegovo je mišljenje živo svjedočanstvo onoga što bismo mogli nazvati „nesuvremenim suvremenikom“, istodobno jednostavnim i nelagodnim kazivanjem o svijetu koji ne može biti u ravnoteži ideja slobode, jednakosti i pravednosti bez elementarne solidarnosti spram Drugoga. Štoviše, upravo je Lévinas nakon Aristotela i Kanta jedini doveo filozofijski pojam etike do realizacije u „praksi“ sama života koji prethodi svekolikoj želji za sustavnim znanjem i stvaranjem racionalnoga poretka znanstveno-tehnički uređenoga svijeta. Problem je, naravno, u tome što u doba vladavine tehnosfere kao spoja umjetne inteligencije i logike vladavine „političkoga monoteizma“ na ruševinama totalitarnoga poretka ideja neljudskoga, ono što jedino preostaje jest suosjećanje s patnjom bližnjih. Taj etičko-politički susret s apsolutno Drugim kao licem-u-vremenu s kojim sve postaje drukčije i različito od ovog ustaljenog života „ovdje“ i „sada“ znači da čovjek mora odlučiti hoće li postati ravnodušni promatrač zla u svijetu ili onaj tko zaslužuje dostojnost egzistencije djelovanjem u smjeru spasonosnoga. Kada etika kao „prva filozofija“ prethodi bitku odnosno ontologiji, tada više nije pitanje je li svrha mišljenja tek teorijskog razmatranje pojava u svijetu. Umjesto toga, „mudrost ljubavi“ spram Drugoga zahtijeva obrat svih dosadašnjih pseudovrijednosti, svih nevjerodostojnih etičkih i političkih doktrina koje polaze od apstraktnoga znanja o svijetu i čovjeku, svih beživotnih iluzija vladanja nad prirodom i Drugim u ime čudovišne moći samoljublja i patoloških oblika narcizma što tako usudno prati tiranije, despocije i diktature.

2.

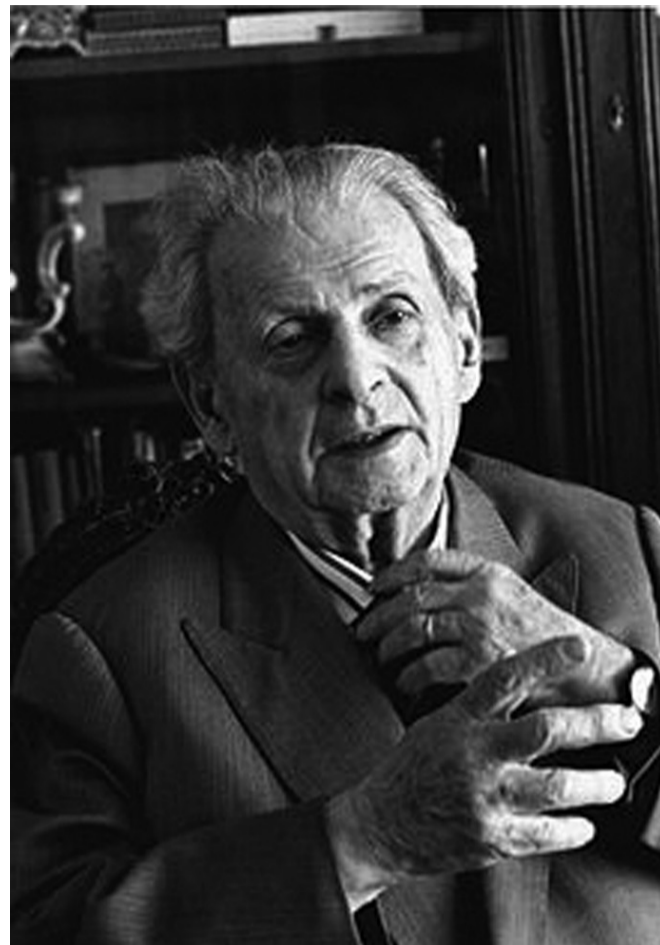
Emmanuel Lévinas (1906–1995) rođen je u Kaunasu u Litvi u obitelji s jakim židovskom tradicijom. Roditelji su mu govorili jidiš, a hebrejski jezik bio mu je prvi jezik koji je baštiniio podrijetlom. Nakon Prvoga svjetskog rata obitelj je emigrirala u Francusku te je Lévinas postao državljaninom te zemlje, za koju se borio u Drugom svjetskom ratu. Studirao je filozofiju na Sveučilištu u Strasbourgu od 1923, a susret s fenomenologijom Edmunda Husserla obilježiti će njegov misaoni put. Za boravka u Njemačkoj na Sveučilištu u Freiburgu, gdje je slušao Husserlova predavanja, postao je istodobno i učenikom Martina Heideggera, najvažnijeg mislioca 20. stoljeća. Valja podsjetiti da je bio nazočan znamenitoj raspravi u Davosu 1929. između Heideggera i Ernsta Cassirera, židovskoga neokantovskoga filozofa. Taj spor između zagovornika povijesnoga mišljenja bitka i egzistencijalnoga obrata u suvremenoj filozofiji, kao što je bio Heidegger osobito nakon njegova temeljnoga djela *Bitak i vrijeme* (*Sein und Zeit*) iz 1927. godine, te Cassirera kao zastupnika racionaliz-

ma i Kantove filozofije, bit će važan za njegov misaoni habitus stoga što je bio na strani Heideggera. No ubrzo nakon dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933. i Heideggerova otvorenog zagovora nacionalsocijalizma i antisemitizma, o čemu je pouzdano svjedočanstvo objavljivanje tzv. *Crnih bilježnica* (*Schwarze Hefte*) počevši od 2014, o čemu sam iscrpno pisao u knjizi *Totalitarizam?* (Meandar Media, Zagreb, 2015), Lévinas se razilazi s njegovim misaonim nastojanjima. No veličina Heideggerova mišljenja i unatoč političkom zastranjenju bila je tolika da je njegov utjecaj na oblikovanje dvije najznačajnije etike 20. stoljeća – Lévinasa i Hansa Jonas – naprosto neporeciv. Međutim, to nipošto ne znači da je i etika Drugoga u slučaju Lévinasa i etika odgovornosti u slučaju Jonas tek izvodenje Heideggerovih postavki o bitku i događaju (*Ereignis*) u doba onog što naziva postavom (*Gestell*) kao biti tehnike. Oba mislioca bila su Židovi i Heideggerovi učenici, a to isto vrijedi i za Hannu Arendt, Herberta Marcusea i Karla Löwitha. Nije stvar ni u njemačkome „učitelju“ ni u židovskim „učenicima“, već u snazi mišljenja koje zahtijeva autoritet kazivanja i vlastitost u stavovima. Istinska filozofija uvijek nadilazi ljudska, etičko-politička posrnuća, pa čak i onda kada mislilac svojim tzv. svjetonazornim djelovanjem iznevjeri duh vlastite filozofije.

Tu pouku Lévinas nije naučio iz teorijskoga pristupa problemima svijeta u njegovoj faktičnosti. Mnogo mu je važnija bila tradicija židovskoga mesijanstva i proučavanja Talmuda, što će obilježiti njegovo mišljenje osobito 1960-ih godina. Ipak, za filozofijsko razumijevanje temeljnih ideja njegova mišljenja presudno je suočenje, prihvatanje i preusmjeravanje fenomenologije Husserla. Godine 1930. objavio je knjigu naslovljenu *La théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*, u kojoj je razvio vlastito učenje o moći intuicije kao neposredne spoznaje bitka. Klasični problem spoznaje svijeta kao objektivnoga korelata mišljenja, s kojim se Husserl razračunavao s Kantovim transcendentalnim idealizmom, otvoren je na taj način što je Lévinas već naznačio put izlaska iz magičnoga zagrljaja problematike svijesti i svijeta (*noesis* i *noeme*). Svijet u intersubjektivnom značenju događaja nužno se pojavljuje kao intuitivna spoznaja drugoga i drukčijega od bitka tako što pretpostavlja egzistenciju Drugoga kao bezuvjetnu mogućnost nadilaženja „subjekta“ i „objekta“. Pitanje Drugoga (*l'autrui*), koje se pojavljuje već u nizu spisa između 1930-ih i 1950-ih godina, poput primjerice *Le Temps et l'Autre* iz 1948, pokazuje da je temeljni pojam bezuvjetne etike kao kritike metafizike Zapada dobio razračunavanje s pojmom samstvene egzistencije čovjeka u masovnome društvu modernoga kapitalizma i njegove bez-zavičajnosti. Drugi je ono bitno što nadilazi okvir metafizike još od Descartesa, jer mišljenje Drugoga označava oslobađanje jastva ili sebstva čovjeka od okova svekolike zapalosti u egoizam, narcizam i ravnodušnost spram patnji bližnjega. To će, dakako, još plastičnije i radikalnije biti pokazano u njegovu glavnome djelu *Totalité et Infini: essai sur l'extériorité* iz 1961. Lévinas je poučavao filozofiju od 1973. do umirovljenja 1979. na sveučilištu Sorbonne u Parizu. Sam ga je Jacques Derrida smatrao najvažnijim misliocem etičko-političkoga obrata suvremene filozofije uopće te je na njegovim tragovima 1990-ih svoje mišljenje od *dekonstrukcije do politika prijateljstva* doveo do krajnjih konzekvencija zahtijeva za „beskrajnom pravednošću“.

3.

Fenomen povratka vjere u sekularnim društvima Zapada nakon kraja komunizma u istočnoj Europi otvara problem odnosa vjere i razuma u tehnološkom doba. Gdje i kako etičko pronalazi svoje mjesto između dviju vrsta redukcije: vjerskoga fundamentalizma i totalne politike liberalnih demokracija u neoimperijalnom globalnom poretku? Sam je Lévinas u ključnome tekstu o odnosu politike i vjere upotrijebio interpretacijski iznimno zahtjevan i istodobno precizan izraz za to stanje stvari – politički monoteizam. (E. Lévinas, *The State of Caesar and the State of David*, u: *Beyonde the Verse*, Indiana University Press, Bloomington, 1994). Na pitanje kako je Bog mogao dopustiti Auschwitz i kako

Odgovor na užase 20. stoljeća: Emmanuel Lévinas

opravdati njegovu odsutnost u činu trijumfa radikalnoga zla, Lévinasov je odgovor, na temelju dijaloga s Emilom Fackenheimom, kanadskim filozofom i teologom, da se dijabolički užas Holokausta nad Židovima u nacističkome planu istrebljenja ne može objasniti nikakvim metafizičkim razlozima ni upućivanjem na teodiceju. Štoviše, kraj teodiceje jedino je opravdani način postupka mišljenja, koje više ne postulira kraj povijesti iz perspektive beskonačnoga prava subjekta (Boga), nego povijest samu radikalno dovodi do ozbiljenja u događaju susreta s apsolutno Drugim i drukčijim od Istoga. Pitanje o mogućnosti vjerovanja u Boga nakon Auschwitza označava stoga nužnost radikalnoga prevladavanja cjelokupne metafizičke ostavštine Zapada. Čemu zapravo uopće etika ako je kraj teodiceje kao kraj povijesti nešto unaprijed predodređeno? Smisao podnošenja patnje i iskustvo žrtve doista nadilazi povijesno-epohalne granice. I zato je *ravnodušnost* drugo ime za izvor etičkoga obrata u suvremenom postmetafizičkom mišljenju. Iako se prilično lako složiti s postavkom da je mišljenje Emmanuela Lévinasa odgovor na užase i zla 20. stoljeća, od nacizma, staljinizma, kolonijalizma, od Auschwitza, Kolime do Ruande i dalje, čini se da je njegova etika bezuvjetne ljubavi i odgovornosti spram Drugoga odgovor na ono najnečuvenije i istodobno posve „razumljivo“ u suvremeno doba bez zajednice, gdje život postaje biopolitičkom robom, a njegova proizvodnja stvar tehničkoga samoozbiljenja ideje besmrtnosti posthumanoga tijela.

To je odgovor na ravnodušnost spram zla, nasilja, okrutnosti. Etika u suvremeno doba proizlazi iz suosjećanja spram patnji Drugoga, a njezin je prethodeći negativni stimulans s onu stranu bitka uopće – *ravnodušnost*. Kako se očituje ravnodušnost u suvremeno doba? Ako je maksima kategoričkoga imperativa Kanta sadržana u rigoroznosti norme koja kao anonimni glas (savjesti) naređuje: „Moraš bezuvjetno činiti dobro!“, a etika bezuvjetne predanosti Drugome polazi od zabrane u obliku zapovijedi: „Ne smiješ ubiti!“, tada je kraj teodiceje o kojoj govori Lévinas utonulost do najdublje dna nesolidarnosti s Drugim, što potvrđuje totalnu vladavinu egocentričkoga subjekta: „Drugi me se ne tiče.“ Usuprot onoj Sartreovoj izreci da su Drugi pakao, što znači da je intersubjektivni odnos spram izvanjskoga svijeta (bitka) već unaprijed osuđen na nelagodu i mučninu susreta s drugim *egom*, obrat je te egzistencijalističke strukture bitka-u-svijetu da je Drugi ništa drugo negoli „prazan objekt“. Ravnodušnost stoga označava drugo ime za negativnu projekciju beskonačnoga prava subjekta u vlastitome samoljublju i samoživosti (narcizam i egoizam). Sve su to fenomeni onoga što Lévinas naziva *egologijom ontologije Zapada*. (E. Lévinas, *The Ego and the Totality*, u: *Collected Philosophical Papers*, M. Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/Lancaster, 1987, str. 25–46.) Njezina je posljedica društvena apatija u neoliberalnome globalnome kapitalizmu. Etika suosjećanja izaziva

nenadani događaj prekida s egzistencijalnim stanjem opće ravnodušnosti. Da bi se dogodio prekid s logikom sinkronije bitka, Lévinas govori o događaju susreta s Drugim kao apsolutnim dijakronijskim trenutkom u vremenu. No, je li takav prekid nešto uistinu djelotvorno u promjeni realnoga stanja svijeta ili tek eksczes kao što je eksczes i samo zlo? Nema dvojbe da je etika suosjećanja tjelesnost ekscresa jer se briga za Drugoga neizbježno pojavljuje kao samozrtvovanje vlastita subjekta i njegova prava na užitak. Ne treba zaboraviti da je cijela fenomenologija tijela Lévinasa u djelu *Totalitet i beskonačno* zanosna pohvala tijelu i njegovim egzistencijalnim užicima.

Ljubav nije ovdje tek duhovni susret s Drugim u sferi idealnosti. Ona se „objektivira“ u erosu i ekspresiji čiste tjelesnosti. Osjećaj ne pripada tek duševnim očitovanjima bitka čovjeka, koji se tradicionalno nalaze na nižem rangu od razuma i uma. Patnja kao uzdizanje bola do stupnja uzvišenosti sama podnošenja žrtve za Drugoga izaziva upravo taj osjećaj sućuti s Drugim u ne-recipročnu odnosu. Etički je osjećaj uvijek između samilosti i srdžbe. Zato se podrijetlo etike u osjećaju sućuti mora razviti tek onda kada *ethos* ne proizlazi iz biti metafizički postavljene zajednice s podrijetlom u ideji dobra (Platonova *Politeia*) niti kad se dobro u zajednici politički shvaća distributivnom pravednošću na temelju jednakosti (Aristotel u *Nikomahovoj etici*). Etičko se ne može uopće pojaviti izvan horizonta ideje dobra kojemu smjeraju ljudi u zajednici. Politika je za izvorno grčko shvaćanje svijeta moguća samo kao ispunjenje *ethosa*. Različiti modeli vladanja od demokracije do aristokracije i monarhije samo su različiti načini ozbiljenja ideje dobra, slobode i pravednosti. Politika otuda kod Platona i Aristotela ne prethodi etici ni u logičkome ni u povijesnome smislu. Ako je uopće moguće kazati da Grci razlikuju političko od etičkoga u užem smislu, onda je takvo razlikovanje jedino moguće opravdati metafizičkim načinom tvorbe odnosa između božanskoga i svijeta, ljudskoga i prirodnoga, te onoga što je temelj cjelokupne strukture zapadnjačkoga mišljenja. A to je dioba na teoriju, praksu i poetičko djelovanje. Kada Lévinas uzima za takvo razlikovanje slikovne prisposobe da bi uputio na istovjetnost i razlike grčkoga i židovskoga podrijetla zapadnjačke metafizike, uvijek je riječ o Odiseju i Abrahamu. Odisej je metafora za povratak iz tuđine u blizinu zavičaja, a Abraham za svjesno napuštanje izvornoga zavičaja i traganje za obećanom zemljom. Etika, dakle, nastaje iz iskustva razaranja doma i zavičaja čovjeka. Ona se zasniva kao prosvjed protiv onoga što je duboko neljudsko, traumatično i nečuvano. To ne može biti neka unaprijed ontologijski određena ideja dobra kao bitka. Samo ono s onu stranu bitka, ono što se događa u susretu s Drugim kao zagonetkom Lica koje dolazi iz visine i ostavlja trag Boga, čin je apsolutne transcendencije.

Kakav je Lévinasov etički odgovor na zlo? U doba kraja teodiceje etika ne samo da je u obratu „prva filozofija“. Ona je, štoviše, unutarnji stimulans preobrata samoga Trećega (političkoga poretka moderne liberalne demokracije kao jedine alternative totalitarnome shvaćanju zajednice). Obrat od an-arhijske etike beskraje odgovornosti Drugoga u transcendenciji bitka polazi od radikalne promjene međuljudskih odnosa. Što je u Aristotela određeno aritmetičkom distribucijom pravednosti, a što je u institucionalnome poretku liberalnoga kapitalizma određeno (ne)jednakom razmjenom dobara na tržištu, u etičkome se obratu pokazuje kao: (1) asimetrična i (2) neregipročna odgovornost subjekta (*ega*) za Drugoga. Odgovor na patnje Drugoga kao mojeg bližnjega jest u posvemašnjoj predanosti Drugome. Derrida će u svojem kasnome mišljenju, koje također obilježava pokušaj etičko-političkoga artikuliranja mišljenja mesijanske pravednosti, neprestano rabiti pridjev *bezučjetno* da bi kao i Lévinas iz heteronomije Drugoga opravdao čin etičko-političke gostoljubivosti i gostoprimstva stranaca, prognanika, apatrida u doba globalne entropije suvremenoga svijeta.

Lévinas u tekstu *Transcendencija i zlo*, u bliskom dodiru s postavkama filozofa i teologa Philippea Nemoa koji tematizira pitanje kušnje i zla u *Knjizi o Jobu*, dolazi do zaključka da se zlo pojavljuje u tri modusa:

- (1) kao eksczes,
- (2) kao namjera i
- (3) kao mržnja ili sam užas u svojoj „čistoj“ formi. (E. Lévinas, *Transcendence and Evil*, u: *Collected Philosophical Papers*, str. 175–186).

Eksczesna „priroda“ zla pokazuje da ona nije ništa prirodno. S jedne je strane namjera u djelovanju subjekta da podčini Drugoga i da ga nasilno uništi, a s druge osjećaj mržnje koji pripada u psihopatologijski slučaj negativnoga potvrđivanja subjekta. Eksczes je ono što je dijakronijsko u vremenu,

prekid s kontinuitetom povijesti. Zlo se stoga pojavljuje kao događaj koji nema u sebi tek značaj bitka, već ponajprije mogućnost izopačenja lica Drugoga. Što to znači – transcendencija zla? Za Lévinasa se zlo ne može uključiti u poredak umnih kategorija. I za Kanta je bilo jasno da „čisto zlo“ ne pripada kategorijama ni razuma ni uma. Zlo, nadalje, nije negativnost ideje dobra, jer bi etički odgovor bio u tom slučaju puki obrat unutar ontologijske strukture Istoga, nekovrsna *negativna dijalektika* zla. Ako je područje etičkoga i transcendencije heteronomno, a ne autonomno, tada je zlo u svojoj „biti“ nečuvani događaj heterogenosti. Ono se ne može uključiti u umni poredak ne zato što je zlo ne-umno, nego zato što je s onu stranu logike bitka. Zlo je, dakle, s onu stranu bitka baš kao i dobro, te je jedini odgovor na njega – etička perspektiva.

**Pitanje o mogućnosti vjerovanja
u Boga nakon Auschwitza
označava nužnost radikalnoga
prevladavanja cjelokupne
metafizičke ostavštine Zapada.
Čemu zapravo etika ako je kraj
teodiceje kao kraj povijesti
nešto unaprijed predodređeno?**

4.

O „beskorisnosti patnje“ kao paradoksalnome događaju etičkoga osjećaja Lévinas govori u kritici teodiceje nakon nacističkoga istrebljenja Židova u Auschwitzu. Patnja pripada osjetilnosti ili području onog „estetskoga“. U pogledu na lice Drugoga u neizmjernej patnji ne osjeća subjekt („ja“) tek samilost i milosrđe zato što je drugo živo ljudsko biće (ali i životinja) ugrožena u svojoj egzistenciji. Ugroženo je suvereno pravo na život, prije svega, a tek onda sve drugo što otuda proizlazi. Obrat spram etike kao „prve filozofije“ otpočine s ranjivošću Drugoga. On mi izravno, a ne posredno, ukazuje da sam i „ja“ ranjiv, da me ne određuje tek moje mišljenje kao mišljenje bitka, nego nešto mnogo „više“ ili „manje“ od bitka. To je ono što je s onu stranu, što nadilazi ovu zbilju i zbiljske patnje čovječanstva. U najznačajnijem i neporecivo odlučujućem djelu Lévinasa, *Totalitet i beskonačno* (*Totalité et infini*) iz 1961. na jednom mjestu, što posebno naglašava Derrida u spisu *Zbogom Emmanuelu Lévinasu* (*Adieu à Emmanuel Lévinas*), nailazimo na ključnu točku tog misaonoga obrata od metafizike kao ontologije (bitka) prema etici kao apsolutnoj transcendenciji Drugoga. Tu se, dakle, određuje sve ono što je bitno za sve dalje analize odnosa subjekta kao *ega* uzdignuta na kolektivnu razinu društva, države i nadržavnih institucija i Drugoga polazeći od nužnosti bezuvjetnog gostoprimstva i gostoljubivosti sama subjekta. Lévinas kaže:

„Metafizički događaj transcendencije – dobrodošlica Drugome, gostoprimstvo (*hospitalité*) – Želja i jezik – ne postiže učinak kao Ljubav. No, transcendencija razgovora je vezana za ljubav. Pokazat ćemo kako u ljubavi transcendencija smjera i dalje i manje daleko od jezika.“ (Emmanuel Lévinas, *Totality and Infinity*, Duquesne University Press, Pittsburgh, 1969, str. 254. Svi su kurzivi Derridaovi iz teksta *Adieu à Emmanuel Lévinas*, Galilée, Paris, 1997, str. 31.)

Što je „metafizički događaj transcendencije“ drugo negoli dolazak Drugoga u obliku stranca, izbjeglice, azilanta!? No taj događaj nije svakidašnji. Ne događa se u ponavljanju navika koje čovjeka priječe da izgubi orijentaciju u prostoru i vremenu u neprestanom suočenju s moći Unheimlichkeit. Događaj ima značajke nenadanosti susreta. Jer iako je latentno prisutna mogućnost da se svijet u kojem obitavamo uruši sam od sebe ili promijeni na bolje ili gore, ipak se sve nastavlja zbivati u faktičnosti iznenađenja pred onim što dolazi. Drugim riječima, da bi subjekt uopće bio moguć u svojem sebstvu (*ipseité*), njegova se egzistencija mora potvrditi beskrajom odgovornošću spram onoga Drugoga. A njemu je „moje“ lice i „moj“ pogled početak gostoljubivosti i gostoprimstva. Odnos može biti samo asimetričan i neregipročan. Postoji uvijek mogućnost da se nađem u situaciji onoga Drugoga kojemu je potrebna dobrodošlica u susretu, kap vode na dlanu, gesta ljudske dobrovolje bez uzvrat. I svijet odjednom postaje zavičajno utočište ljubavi čak i pod otvorenim nebom, bez zaštite, osim sudioničtva u zajedništvu. Postoje samo tri filozofijske ideje „velike etike“ do danas:

(1) Aristotelova ideja distributivne pravednosti u zajednici (*polis*) određenoj „prirodnim“ ograničenjima i etničkom svodivošću državljana s temeljnom vrlinom razboritosti (*phronesis*);

(2) Kantova ideja moralnoga Zakona koji se uspostavlja djelovanjem autonomnoga umnoga subjekta u kategoričkome imperativu unutar svijeta kao kozmopolisa;

(3) Lévinasova ideja suosjećanja s patnjama Drugih u neposrednome susretu s onu stranu „prirode“ i „kulture“ kao događaj svetosti života.

Grčko i novovjekovno iskustvo uvijek pretpostavljaju postojanje političke zajednice. Za Grke je to ograničeni svijet grada-države (*polis*), a za moderno je doba to politički poredak nacija-država s regulativnom idejom svjetskoga poretka zasnovana na umnim načelima. U obama slučajevima, izvorno grčkome i modernome, etika ima svoj zavičaj, mjesto, topologiju, ima svoj „svijet“. U slučaju suvremenoga doba nakon iskustva dijaboličkoga zla Holokausta i „kraja teodiceje“ više ne postoji ili je posve razorena ideja zavičajnosti, doma, boravišta čovjeka. Ni grad-država ni nacija-država nisu više boravišta suvremenoga čovjeka. On je lualica i nomad, prognanik i apatrid u svijetu koji postaje mreža struktura i funkcija. Čovjek nije samo planetarni nomad u doba tehnološke, nego jest bitno bez domovine. Lévinasova je etika Drugoga potraga za boravištem čovjeka na kraju njegove tragične povijesne drame lutanja i „beskorisne patnje“ naroda i pojedinaca. Izvor je ove metafizičke etike svetosti života Drugoga u onome bez-zavičajnome. Ono je jezovito i strahotno, i otuda u svojoj bez-zavičajnosti uzvišeno kao apsolutno zlo. U suočenju s njime svetost života čini se posljednjom zagonetkom onoga susreta s licem Drugoga, koji radikalno mijenja svu dosadašnju povijest. Etika bez svijeta nužno zahtijeva čudovišni događaj stvaranja svijeta kada je sve samo ili ovo ili ono nasilje u ime slobode, jednakosti, pravednosti.

5.

U potresnome svjedočanstvu o *izbjeglištvu* i iz vlastita iskustva bijega iz nacističke Njemačke, zajedno s drugim židovskim intelektualcima, Hannah Arendt izriče da onaj na kojeg se odnosi taj naziv ne voli da ga se tako etiketira. Umjesto toga „izbjeglice“ su u Americi nakon Drugoga svjetskoga rata oslovljavali sebe „pridošlicama“ (*newcomers*) ili „imigrantima“ (*immigrants*). Nitko ne želi biti obilježen. Pa čak ni iz humanitarnih razloga pripadničtvom skupini koja je izgubila svoj dom, a time i identitet. Svatko želi samo jedno: da bude priznat kao „ja“, a ne kao Drugi. Premda je svatko svakome Drugi, sve više i više otuđen i stranac samu sebi. U tom priznanju skriva se tajna humanosti. Čovjek sveden na broj i funkciju prestaje biti čovjekom. Sloboda mu otvara egzistencijalne mogućnosti. A ona je sama bez temelja. Iz te neutemeljenosti izvire moć nepokorivosti i kad je život postao kolektivnom dramom gubitka „ja“ svodenjem na pripadnost onima koji se razlikuju od „urođenika“. Ne zaboravimo da urođenost kao *natalnost* označava podrijetlo riječi nacija (*natio*) iz koje nastaje moderna država. Biti raskorijenjen i tragati za „drugim smjerom“ povijesti nakon što se ova linearna u znaku „napretka“ i „razvitka“ raspala u krhotinama, premda i nadalje hrli u mahovitost (ne)kontrolirane budućnosti, znači priznati da je ono što preostaje filozofiji danas već odavno bilo zapisano u samom iskonu. Filozofija je kao i ljudski život na ovoj Zemlji posljednji trag dostojanstva čovjeka bez obzira odakle dolazio i kamo odlazio. Uvijek je isti put njegove misije pod zvijezdama. Možda o tome najbolje svjedoči definicija iz doba njemačke romantike, zemlje mislilaca i pjesnika, koju potpisuje Novalis. Poput tegobna života u „gradovima izbjeglica“ između Lévinasove *etike gostoljubivosti* i Derridaove *politike prijateljstva* što jest filozofija drugo negoli čežnja za zavičajem i težnja za njegovim povratkom, pa makar sve to bilo tek posljednja iluzija. Novalis, dakle, kaže:

„Filozofija je uistinu čežnja za zavičajem, težnja da se posvuda bude kao kod kuće.“

Biti posvuda kao kod kuće? Težnja je to koja otvara vrata nadolazećega. U neizvjesnosti i nenadanosti događaja posve drukčijega od ove ravnodušnosti u postojanome tijeku istoga odvija se povijest nakon njezina kraja. Nije preostalo mnogo vremena. Treba ga proživjeti dostojanstveno i žrtvovati sigurnost za *spas duše*. Europa nije pitanje ni razuma ni srca. Ona je stvar one Novalisove čežnje za zavičajem i težnje da se posvuda bude kao kod kuće. Ali ne sam, već u zajedništvu s Drugim kao svojim prijateljem.

Hommage: Bedřich Loewenstein

Nestor srednjoeuropske historiografije

Sa židovskim smislom za humor, duhovit na tipično češki način, enciklopedijski obrazovan, Loewenstein je za sebe znao reći da se „osjeća poput dinosaura, vrste koja je nepovratno izumrla“, pa mu je stoga važno ostaviti što je moguće više tragova o vremenu koje je bilo tako veličanstveno i istodobno tako tragično

Piše Jaroslav Pecnik

Bedřich Loewenstein pripadao je generaciji čeških i uopće (srednjo)europskih intelektualaca koji su praktički cijeli život, od djetinjstva pa sve do fizičkog odlaska s ovoga svijeta (pro)živjeli u kataklizmičkom razdoblju naše novodobne povijesti. Ako tomu dodamo da se on, po pozivu i zvanju profesionalni povjesničar i teoretičar kulture, intenzivno, gotovo opsesivno bavio fenomenima totalitarizma, posebice rađanja, rasta i sloma nacizma, komparativnom analizom nacifašizma i boljševizma, tragedijom Holokausta i antisemitizmom, nasljeđem Drugoga svjetskog rata, a potom destalinizacijom i reformskim procesima u Čehoslovačkoj, posebice Praškim proljećem, neprestano se referirajući na širi europski (posebice njemački kontekst), onda moramo biti svjesni (narочito ako znamo da je o svemu što je istraživao i pisao, i to iznimno utemeljeno i kritički, bilo krajnje opasno i nepodobno za „mentalno i fizičko zdravlje“ u sustavu u kojem je živio) da se i samo bavljenje takvim rizičnim temama neminovno odrazilo na njegov osobni, ali i život njegove obitelji. Loewenstein nije bio samo politički nepodoban i proganjan zbog svojih „ideoloških skretanja“, već je i kao pripadnik židovske zajednice cijeloga života bio izložen antisemitskim ispadima, prozivkama i klevetama i samo je igrom slučaja preživio Holokaust, a u poratnom komunističkom sustavu nove su komunističke vlasti, posebice u kontekstu 50-ih godina minulog stoljeća, dakle staljinskih monstr-procesa u Čehoslovačkoj, ali i drugim srednjoeuropskim „kolonijama“ svog imperija, gledale s krajnjom skepsom na sve koji bi već samom činjenicom svog etničkog ili religijskog podrijetla (i identiteta) pripadali „prokazanom kozmopolitskom židovstvu“ koje je režim doživljavao kao opasnu ugrozu vlastite opstojnosti. Stoga ne čudi da su i Loewensteina potpuno bezrazložno etiketirali kao (neo)trockista, u njemu vidjeli izdajicu i špijuna koji u „službi imperijalizma“ politički rovare protiv interesa naroda i zajednice u kojoj živi. Danas, iz ove perspektive, može nam se to činiti glupo i tragikomično, ali to je dugo vremena bila životna realnost, posebice unutar tzv. sovjetskog, komunističkog imperija koji je u znatnoj mjeri baštini (ne)prikriveni antisemitizam kao neku vrstu obrambenog mehanizma, pokretačku snagu vlastite opstojnosti, ali i za mobilizaciju „radničke klase i mase“ u borbi protiv imaginarnog neprijatelja. Tako se posredovala i strahom utjerivala i učvršćivala unutarpolitička kohezija. A o svemu tome upravo je pisao Loewenstein, jer je isuviše dobro sve te probleme osjećao i na vlastitoj koži, ali nije se predavao, aktivno se u formi građanskog neposluga suprotstavljao dogmatskom komunističkom režimu i unutar tzv. češkog (i širega srednjoeuropskog) kulturnoga podzemnog pokreta otpora, kao disident, pod stalnom paskom tajne policije, neumorno borio protiv povijesnih falsifikata i društvene ideološke indoktrinacije pišući i objavljujući, gotovo iz dana u dan, brojne tekstove, komentare i kritike ne bi li svijet upozorio na sve ono negativno i deformativno što je u tadašnjem socijalističkom lageru na duhovnom planu dominiralo.

Poslije je objašnjavao da mu je to zapravo bila neka vrsta bijega pred prijetnjama kojima je bio svakodnevno izložen; odbijao je prihvatiti epitete u kojima su ga hvalili zbog hrabrosti i postojanosti, već je svoje stavove obrazlagao svojevrsnim bijegom, „izlazom za nuždu“ iz sivila socijalističke stvarnosti.

Iako je znao da znanstvenim radom teško išta može bitno promijeniti, uporno je ustrajavao u pisanju, ali i u konkretnim civilnim aktivnostima kao jedan od najagilnijih disidenata, posebice u razdoblju između 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. Mnogo toga, kako i na koji način se kao disident ponašao, odnosno pomagao drugim disidentima, ostalo je nepoznato sve do pada Berlinskog zida i otvaranja arhiva tajne policije. Tamo se nalazilo nekoliko debelih fascikala brižljivo i pozorno ispisanih o svemu što je stvarno radio, tko ga je sve pratio, kakve su mu zamke bile

namještane, istodobno mu odajući priznanje za iznimnu vještinu u ilegalnom radu. Zanimljivo je i što mu je tajna policija sve smještala, i provjerenim konfidentskim metodama prišivala, ne bi li ga čestim privođenjem na informativne razgovore dovoljno snažno pritiskovala i obradila kako bi pristao na suradnju i dostavljao im željene podatke iz tzv. disidentskog podzemlja. Mislim da ne treba posebno naglašavati kako je Loewenstein sve te nemoralne ponude, ali i psihičke torture, s indignacijom odbijao i izdržao, pa i onda kada su ga izbacili s posla, kada su se osvećivali njegovoj ženi (poznatoj spisateljici Mariji Stryjovoj), koja je na koncu očajna i slomljena i izložena stalnim policijskim represijama 1977. izvršila samoubojstvo. Nakon njezine smrti odlučio je s dvoje djece emigrirati iz zemlje, kako je poslije u fragmentarnim uspomena napisao vjerujući kako je to zauvijek i kako za svog života neće dočekati obnovu masarikovske, građanske Čehoslovačke, a kada se to unatoč svemu ipak dogodilo, duboko vezan za rodnju zemlju i rodni grad Prag, vratio se kako bi golemim znanjem i iskustvom pomogao u demokratskoj obnovi i razvoju domovine.

Loewenstein je bio tipični Srednjoeuroljanin; u sebi je na svojstven način sjedinjavao „češku, židovsku i njemačku krv“, sve ono najbolje u ta tri velika i kulturna naroda objedinio je u stvaralačkom radu i stvorio djelo koje ga je učinilo istinskim nestorom srednjoeuropske historiografije. Nažalost, u mnogim detaljima to autentično i impresivno djelo ostalo je nedovršeno, ali ako se zna gdje je, kako i pod kakvim uvjetima živio i stvarao, praktički ekskomuniciran iz vlastite zajednice, onda je jedino što možemo s dužnim poštovanjem nakloniti se tom velikom, a tako jednostavnom i običnom čovjeku (kojeg sam imao čast poznavati) i koji je svojim životom simbolizirao cijelu jednu tragičnu epohu Srednje Europe sa svim njezinim uzletima i padovima.

Bedřich Loewenstein rođen je 29. lipnja 1929. u Pragu, u židovsko-njemačkoj obitelji, a formirao se u bilingvalnoj, kulturno raznorodnoj i bogatoj praškoj atmosferi, koja je svijetu podarila niz značajnih autora iz najrazličitijih područja kulture i znanosti. Njegov otac Arnold (rođen 1882) bio je ugledni oftalmolog i profesor na Njemačkom sveučilištu u Pragu, koji je 1939. emigrirao u Veliku Britaniju (u Glasgowu je predavao na tamošnjem medicinskom fakultetu, gdje je i umro 1952), dva njegova starija brata sudjelovala su u ratu kao pripadnici čehoslovačke zagrančne vojske stacionirane u Velikoj Britaniji, a Bedřicha i njegovu majku Gestapo je u zadnji tren onemogućio da napuste zemlju. Majka je neko vrijeme bila utamničena u zloglasnom zatvoru Pankrac, gdje je hrabro izdržala teške torture, a Bedřicha su izbacili zbog rasnih razloga iz gimnazije i zaprijetili mu internacijom u nekom od konclogora. Ipak, majka (etnička Njemica) po izlasku iz kazamata uspjela je potplatiti nekog službenika u administraciji nacističkog Protektorata, a koji je u dokumentima izmijenio datum rođenja njezina sina i tako ga je spasila od deportacije u radni logor, koji bi teško preživio. Budući da je nacistima trebala radna snaga, po sili zakona morao se zaposliti u jednoj od tamošnjih tvornica oružja, tako da je uspio maturirati tek 1949. Međutim, rat i ratne strahote bili su samo početak njegove dugogodišnje kalvarije, ništa manje brutalno nije bilo ni ono što je uslijedilo u „slobodnoj, komunističkoj Čehoslovačkoj“. Po okončanju rata formirao se novi svijet koji je razorio sve demokratske forme u Čehoslovačkoj, između dva rata jedne od najrazvijenijih europskih zemalja. Kasnije, Loewenstein je u jednom tekstu napisao kako su staljinisti uništili prirodni poredak i tok građanskoga, demokratsko-liberalnog društva. Smatrao je svojom dužnošću da u znanstvenom radu objektivno i nepristrano analizira mane, ali i afirmira prednosti tog u ratu uništena društva. Ipak, kod novopečenih ideoloških komesara to je stvorilo dojam da iz političkih razloga, kao antikomunist, radi na restauraciji kapitalizma. Osim toga, ne treba smetnuti s uma kako je Loewenstein

Moralna i znanstvena veličina: Bedřich Loewenstein

po duhovnoj strukturi bio primjerak srednjoeuropske, njemačko-češko-židovske kulturne sredine, one koju je Max Brod nazivao „dubokom povijesnom i kulturnom esencijalnom svebitnošću“, karakterističnom za duhovnost tzv. Praškog kruga, a sam ju je Bedřich označio kao „tipični praški identitet“. Taj identitet ostavio je dubok i neizbrisiv trag u povijesti naše novodobne srednjoeuropske civilizacije, koja je Holokaustom nepovratno devastirana. Jedan od posljednjih autentičnih predstavnika te i takve duhovnosti bio je upravo Bedřich Loewenstein. Danas takvih osebnih ličnosti gotovo da više i nema, stoga je njegovo djelo važno kako ne bismo zaboravili epohu koja zauvijek iščezava. Sa židovskim smislom za humor, duhovit na tipično češki način, enciklopedijski obrazovan, za sebe je znao reći da se „osjeća poput dinosaura, vrste koja je nepovratno izumrla“, pa mu je važno ostaviti što je moguće više tragova o vremenu koje je bilo tako veličanstveno i istodobno tako tragično.

U duhovnom razvoju Bedřicha Loewensteina veliku je ulogu imao studentski kršćanski, ekumenski, interreligijski pokret Academia YMCA, u koji ga je uvela Božena Komarkova, poznata aktivistkinja, poslije ideal kršćanski mladeži, velika zagovornica ekumenizma i jedna od najuglednijih čeških filozofkinja, koja je napisala važne radove o Platonu i Aristotelu i koja je tijekom Drugoga svjetskog rata bila uhićena zbog antifašističke djelatnosti te osuđena na dvanaestogodišnju kaznu zatvora i gubitak svih građanskih prava.

Ipak, preživjela je i zatvore i logore, a kakva je bila duha, svjedoči i činjenica da je u uzništvu prikupljala, na kojejkve papiriće zapisivala građu za svoj budući rad o ljudskim pravima i civilizaciji 20. stoljeća. Po svršetku rata, tijekom 1949. obranila je i objavila doktorsku disertaciju koja je Loewensteinu bila veliko nadahnuće za budući znanstveni rad. I sam se poslije počeo baviti ljudskim pravima (ali s kulturološkog stanovišta), a to je bilo i vrijeme kada je objavio svoj prvi tekst posvećen Tomašu Masaryku (u glasovitim novinama Ferdinanda Peroutke *Dneška*), ali i kada je pod utjecajem velikoga češkoga filozofa liberalne orijentacije Emanuela Radla vodio žestoke polemike s pripadnicima komunističke mladeži, što je 1951. rezultiralo njegovim izbacivanjem s fakulteta i zabranom studiranja. Naravno, po konsolidaciji komunističkog režima, početkom 50-ih godina prošloga stoljeća, Komarkova se i sama našla na udaru novih vlasti. Bila je izbačena s posla, ali nije sustajala; među prvima potpisala je glasovitu *Povelju 77*, ali te iste 1977. preminula je u Brnu. Loewenstein je usprkos policijskim prijetnjama organizirao sahranu, na kojoj se okupilo mnoštvo njezinih poklonika i štovatelja, a poslije je i napisao sjajan esej posvećen toj izuzetnoj ženi. Nakon što su ga izbacili s fakulteta, Loewenstein je morao služiti vojni rok, ali nije prekidao veze s pripadnicima tzv. podzemne kulture i tzv. podzemne crkve, dakle sa svijetom u koji ga je uvela Božena Komarkova. Da bi preživio, po izlasku iz vojske radio je najteže fizičke poslove, najviše u građevinarstvu. Srećom, nakon Staljinove smrti (1953), posebnim odobrenjem ministarstva školstva bilo mu je omogućeno da se upiše na studij povijesti na Karlovu sveučilištu u Pragu. U rekordnom roku diplomirao je kod glasovitog profesora Josefa Poliševskog, intelektualca staroga kova kojega vlasti kao dokazana antifašista nisu dirali, ali su ga ipak ubrzo umirovili, jer je po njihovu mišljenju iskazivao „isuviše naklonosti i entuzijazma prema idejama i učenjima koja su se kosila s naprednim postula-

tima marksističke ideologije“. Po svršetku studija zaposlio se kao suradnik, a potom i kao urednik, časopisa *Historiografija u školi* i tu je počeo objavljivati prve stručne i znanstvene radove, prije svega posvećene povijesti njemačkog liberalizma i demokracije 19. stoljeća.

U razdoblju od 1957. do 1960. radio je u Povijesnom institutu Čehoslovačke akademije znanosti (ČSAV), a pri zapošljavanju presudnu je ulogu odigralo njegovo izvrsno poznavanje stranih jezika. Uz njemački i češki, perfektno je govorio engleski, ruski, francuski i talijanski, a izuzetno je dobro poznao i hebrejski. Na većini tih jezika je i pisao, već prema potrebi komu je upućivao svoje radove, poslije naravno najviše u češkom egzilnom tisku, ali i njemačkim i francuskim tiskovinama. Sredinom 1961. doktorirao je s tezom *Rani liberalni i demokratski pokret u Njemačkoj od 1789. do 1832*, a dijelove tog rada objavio je u časopisu *Historica* (1962), a potom je disertaciju izdao ukoričenu u knjigu s više od 500 stranica. U to se doba i oženio Marijom Stryjovom (1931–1977), repatriiranom Čehinjom iz Ukrajine (Volinska oblast), poslije poznatom spisateljicom, s kojom je dobio dvije kćeri: Miriam (rođena 1958. i donedavno profesorica koreanistike na Praškom sveučilištu) i Simonu (rođena 1964, filozofkinja koja danas živi i radi u Berlinu na Slobodnom sveučilištu).

Iako se specijalizirao za historiografiju njemačke povijesti s naglaskom na razdoblje tzv. Weimarske republike i antidemokratskih pokreta, intenzivno se bavio i posljedicama njemačkog poraza u Prvom svjetskom ratu, a s vremenom sve više socijalnim temama kao što su kriza europske civilizacije i njezina filozofsko-metodološka ishodista. Objavio je niz studija i članaka u brojnim čehoslovačkim časopisima (*Filozoficky časopis, Sociologický časopis, Orientace, Československý časopis historický, Dějiny a současnost*). Godine 1965. uspio je dobiti stipendiju za godišnji boravak u Mainzu, a održao je i niz predavanja na većem broju zapadnonjemačkih sveučilišta. U tom je razdoblju nastala i njegova sjajna studija *Irrationalismus und Zivilisation. Zu der ideologischen Voraussetzungen der Nationalsozialismus* (Braunschweig, 1965), poslije prevedena na francuski i engleski jezik. A kako se jačanjem Dubčekove struje u KPČ počela u bitnome mijenjati i kulturna atmosfera u zemlji, Loewenstein je odmah za tisk priredio pojedina djela Theodora W. Adorna i Jürgena Habermasa, što je bio svojevrsni podvig. Istodobno, to je bilo i vrijeme kada je počeo blisko surađivati s filozofima Karelom Kosikom i Janom Patočkom, ali i s istaknutim zapadnoeuropskim povjesničarima od formata kao što su bili Golo Mann, Ernst Nolte, Kurt Sontheimer, Eberhard Jäckel i drugi. Po povratku u Čehoslovačku objavio je monografiju o Bismarcku, koja je uvelike nadilazila uobičajenu biografsku razinu, duboko zadrževši u područje povijesti političkih ideja i ideologija. Rad je izazvao veliku pozornost njemačkih akademskih krugova, i tada je, kako je sam zapisao „pun energije s nadahnućem Praškog proljeća“, objavio veliki rad o češkom političkom mišljenju (*Češki desni radikalizam i Prvi svjetski rat*), u kojem se u znatnoj mjeri referirao na slavnoga češkog filozofa marksističke orijentacije Karela Kosika. Kritički je revalorizirao u to doba zanemareno područje, a poslije je taj rad nadopunio tekstom *Naša živa i mrtva prošlost* (1968), u kojem je analizirao antidemokratske struje i pokrete koji su se u njegovoj zemlji počeli rađati i obnavljati u euforiji Praškog proljeća.

Oštro je ukazivao na neprihvatljive ideje koje su zaogrnutu u plašt Praškog proljeća zapravo željele difimirati Dubčekovo shvaćanje socijalizma s ljudskim licem. Kako bi upozorio na opasnosti dogmatskih idejnih skretanja i kako bi onemogućio njihovo jačanje, na godišnjicu sovjetske vojne intervencije, u kolovozu 1969, organizirao je veliki međunarodni simpozij u Pragu *Fašizam i Europa*, što je u krugovima konzervativnog antidubčekovskog partijskog kruga i njegovih sovjetskih mentora bilo shvaćeno kao provokacija. Iako skup nije bio zabranjen, Loewenstein si je time potpisao „smrtnu presudu“. U eri Husakove normalizacije i konsolidacije sustava (po sovjetskom modelu) i oštre partijske diferencijacije i Loewenstein se našao na udaru. Tiskanje zbornika sa spomenutog skupa nikada nije realizirano, njegov uvodni referat i tekst naslovljen *Europa, svjetski rat i fašizam* bili su uništeni u slogu, a ono malo ilegalno tiskanih primjeraka (danas se čuvaju u arhivi Libri prohibiti, u sklopu Instituta za istraživanje totalitarne povijesti) ostalo je sačuvano samo zahvaljujući Loewensteinovoj hrabrosti i spremnosti. Naknadno su pojedini tekstovi trebali biti objavljeni, odnosno ilegalno tiskani u samizdatu i egzilnom češkom tisku, ali policija

je onemogućila te pokušaje i uhitila nekoliko distributera, osudivši ih zbog antisocijalističke propagande na dugogodišnje zatvorske kazne. I Loewensteinu je zaprijetilo uhićenje. Američki prijatelji ponudili su mu da emigrira i preuzme profesuru u Buffalu, ali on to nije prihvatio uvjeren kako su odjeci Dubčekovih reformi toliko duboki da ih ni Kremlj neće uspjeti onemogućiti. Poslije je priznao svoju naivnost, a sveučilišne su mu vlasti odbile produžiti ugovor o radu, pa se našao na ulici, bez prihoda, prokazan i optužen kao izdajica, „sluga Zapada“ i neprijatelj države. Usprkos tomu, Loewenstein je objavio tekst pod naslovom *Srednjovjekovlje dvadesetog stoljeća*, u kojem je ubitačno točno ukazao na sličnosti nacifašizma i staljinizma, teško optužujući sovjetski režim za izdaju i krivotvorenje Marxova nauka. Naravno, sve su verzije toga teksta zaplijenjene i uništene i samo zahvaljujući slučaju sačuvalo se nekoliko primjeraka u policijskoj arhivi, koji se danas kao rariteti nalaze u knjižnici Libri prohibiti. Tek 2003. uspio je taj rad tiskati zajedno s tekstom *Civilizacija i fašizam* i to djelo otkriva nam svekoliku raskoš i originalnost Loewensteinova mišljenja.

Kad se našao na ulici, bez posla, Loewenstein je objavio tekst pod naslovom Srednjovjekovlje dvadesetog stoljeća, u kojem je ubitačno precizno ukazao na sličnosti nacifašizma i staljinizma, teško optužujući sovjetski režim za izdaju i krivotvorenje Marxova nauka. Naravno, sve su verzije toga teksta zaplijenjene i samo zahvaljujući slučaju sačuvalo se nekoliko primjeraka koji se danas kao rariteti nalaze u knjižnici Libri prohibiti

Sedamdesete godine minulog stoljeća bile su iznimno teške za Loewensteina i njegovu obitelj. Bio mu je zabranjen bilo kakav javni rad, nalazio se pod svakodnevnim policijskim nadzorom, bez sredstava za život. Usprkos svemu, nastavio je raditi na velikoj sintezi o povijesti nacističke Njemačke koju nikada nije dovršio, ali njezine je fragmente publicirao u njemačkim znanstvenim časopisima (i u glasovitom češkom egzilnom, pariškom časopisu *Svědectví*), koji svjedoče o kakvoj se originalnoj i monumentalnoj zamisli radilo. Zahvaljujući intervenciji prijatelja iz Njemačke, zaposlio se kao prevodilac u njemačkom veleposlanstvu u Pragu i to mu je donekle olakšalo egzistenciju, ali istodobno postao je objekt još oštrije i detaljnije policijske kontrole. Položaj prevodioca u njemačkom veleposlanstvu omogućio je Loewensteinu da relativno često putuje u Njemačku. Te prilike koristio je da iz zemlje diplomatskom poštom prenese niz važnih tekstova, rukopisa i manifesta najvidenijih čeških disidentata (naravno i vlastitih). Tako su ti tekstovi objavljeni u brojnim češkim egzilnim tiskovinama, kao i vodećim zapadnoeuropskim i američkim medijima. Omogućio je isto tako prebacivanje bogate osobne arhive velikoga češkog povjesničara lijeve orijentacije Karela Kaplana, koji se danas smatra neprijepornim autoritetom u analizi (de)formativnih godina komunističke i neostaljinističke prošlosti. Loewenstein je bio i jedan od inicijatora glasovitih *Acta persecutions*, informatora za stručnu zapadnoeuropsku javnost o progonu čeških i slovačkih intelektualaca, posebice historičara (uključujući i one iz Poljske, Mađarske, Istočne Njemačke, Bugarske i Rumunjske) koji nisu željeli pisati i misliti po zadanoj ideološkoj špranci. To je bilo i vrijeme intenzivne suradnje sa znamenitim historičarom, disidentom i egzilantom Vilemom Prečanom, koji je u Njemačkoj vodio češki institut za zagraničnu literaturu u kojem se skupljala sva građa tiskana u samizdatu, ali i ona objavljiva na diljem svijeta u brojnim češkim tiskovinama izvan domovine. Tada je Loewenstein počeo pisati o progonu Nijemaca po svršetku Drugoga svjetskog rata. Pokušao je ukazati zašto su Benešovi dekreti bili nužni, ali i u čemu su nove vlasti, ne samo u Čehoslovačkoj nego i

u Poljskoj, Rumunjskoj, Mađarskoj i drugdje, griješile u odnosu na tzv. njemačko pitanje. Istodobno, aktivno je sudjelovao u životu domaće, disidentske scene. Objavio je seriju tekstova u kojima je na temelju iskustva u „zatvorenom društvu“ pisao o problemima totalitarnog nasljeđa naše civilizacije. Dio tih tekstova prebacio je u Njemačku i uz pomoć Gola Manna i Kurta Sontheimera objavio 1973. u Hamburgu pod naslovom *Plädoyer für die Zivilisation*. Nedugo potom, iz Zapadnog Berlina stigla mu je ponuda da prihvati mjesto profesora povijesti na Freie Universität, ali vlasti u Pragu odbijale su mu izdati vizu. Tek u siječnju 1979. našao se u Berlinu, ali ubrzo mu je javljeno da mu je zabranjen povratak i da se u domovini smatra *personam non grata*.

U razdoblju od 1979. do 1994. predavao je na Slobodnom sveučilištu; pisao je o srednjoeuropskim narodnjačkim pokretima 19. stoljeća, utopijskom socijalizmu, mirovnim pokretima, komparativno je istraživao revolucije od Oktobarske do kubanske, pisao je o epohi prosvjetiteljstva i njezinim odjecima u suvremenosti. Koncem 80-ih obradio je brojne tekstove razasute po časopisima i objavio dvije kapitalne knjige. Prvu je naslovio *Entwurf der Moderne: Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation* (Essen, 1987), a drugu *Problemfelder der Moderne: Elemente politischer Kultur* (Darmstadt, 1990). Nekako u isto vrijeme (1988) na matičnom je sveučilištu utemeljio seminar za historiju i psihologiju, koji je rezultirao zbornikom *Geschichte der Psychologie Annäherungsversuche* (1992), koji je u njemačkoj akademskoj javnosti imao golem odjek. Pod pseudonimom Fritz Böhm pisao je članke za vodeće njemačke novine (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*) posvećene srednjoeuropskom, napose češkom disidentstvu, i to je bio razlog svojevrsnoj konspirativnosti, kako bi češkoj policiji onemogućilo da uđe u trag njegovim izvorima informacija. Jer da je policija znala tko to piše, ne bi joj bilo teško dokučiti tko ga „opskrbljuje“ materijalima.

Nakon Baršunaste revolucije (1989) sve je više vraćao u Prag; počeo je predavati na Karlovom sveučilištu i na češkom jeziku objavljivati dotad nepoznate ili neprevedene radove s njemačkog. Tako je 1991. objavio veliku studiju *O nacionalizmu i revoluciji*, a dvije godine potom izašla je kapitalna knjiga *Mi i ti drugi; povijest, psihologija i antropologija* (njemačko izdanje 2003. u Dresdenu), koju mnogi smatraju svojevrsnom Biblijom srednjoeuropskog duha. Sve se više počeo vraćati problemima češke povijesti i kulture, a u tomu ga je financijski podupirao i poticao Colegium Carolinum (München), znanstvena institucija (u čije je članstvo bio izabran) posebno okrenuta promociji složenih povijesnih njemačko-čeških odnosa. Nakon umirovljenja povukao se u svoju ladanjsku kuću u Bavorskoj, gdje je počeo sređivati golemu količinu materijala i dokumenata kako bi dovršio svoj *opus magnum* – *Vjera u razvoj i povijest jedne europske ideje* (svojevrsna skica povijesnog mišljenja od antike do naših dana). Knjigu je objavio u Pragu 2009, a po mnogim uglednim povjesničarima, ona je „fascinantno ogledalo naše novodobne civilizacije iz ugla srednjoeuropskog intelektualca“, koji je u svakom (etničkom, religijskom, ideološkom, moralnom) pogledu uvijek manjina i iz te pozicije „otvara nam nepoznate horizonte bez kojih ne možemo razumjeti ni novodobnu civilizaciju u cjelini“. U svom povijesno-istraživačkom radu Loewenstein se koristio metodom „pogled unatrag“. Naime, smatrao je kako samo razumijevanjem interakcija socijalnih, kulturoloških, religijskih i intelektualnih aspekata koji su dominirali u anglosaksonske, francuske i njemačke duhovnom ozračju možemo razumjeti sadašnjost te da je ta „komparativna retrospektiva“ okvir unutar kojeg se moguće približiti povijesnoj istini.

Uloga i značaj Bedřicha (Friedricha) Loewensteina u povijesti češke i njemačke historiografije, ali i disidentskog pokreta i egzila, naprosto je nemjerljiva. Kako bi se barem u osnovnim crtama predstavio njegov život i djelo, tijekom 1999. (za sedamdesetu godišnjicu njegova života) bio je organiziran veliki međunarodni skup posvećen tom iznimnom intelektualcu, nakon kojeg je tiskan zbornik *Prekoračenje granica*. Sličan zbornik počeo se pripremati i za njegov 90. rođendan, ali Loewenstein je umro u svom domu 11. svibnja 2017. Nepunih šest mjeseci nakon njega umrla je i njegova druga supruga Kristina. Ipak, planirani zbornik tiskan je dvojezično (na češkom i njemačkom) pod naslovom *Europska civilizacija i njeni problemi* i tko god je prelistao to u svakom pogledu iznimno štivo mogao se uvjeriti u moralnu i znanstvenu veličinu po svemu skromna, ali duhom neusporediva čovjeka.

Književni dokumenti

O izvorima genocida

Prepletanjem i povezivanjem mnogobrojnih niti, otkrivajući nepoznate činjenice, postojanje i djelovanje davno zaboravljenih likova i skrivenih priča, Philippe Sands stvorio je novi književni oblik kakav se teško može svrstati u neki poznati žanr. Riječ je istovremeno o memoarima, detektivskom romanu, povijesti Holokausta, užasima Trećeg Reicha, pravnicima u službi nacističkih zločina te, nasuprot njima, pravnicima koji su ustrajali da se u suđenje nacističkim zločincima uvede nova terminologija

Piše Vesna Domany Hardy

Philippe Sands, profesor međunarodnog prava na Londonskom sveučilištu i autor nekoliko knjiga s temom ljudskih prava, bio je 2010. pozvan održati predavanje na univerzitetu u ukrajinskom gradu Lvivu o kojem je do tada malo znao. Kad se prije puta bolje informirao, saznao je da se Lviv u 19. stoljeću zvao Lemberg Bio je središte pokrajine Galicije, na istočnim granicama Austro-Ugarskog Carstva. Poslije Prvoga svjetskog rata i raspada Monarhije, Lemberg i pokrajina Galicija pripali su tek formiranoj Poljskoj, kad je grad preimenovan u poljski Lwow. Dva desetljeća kasnije, sporazumom Hitler–Molotov, kojim su Njemačka i Sovjetski Savez međusobno podijelili Poljsku, Galiciju su okupirali Sovjeti. U kratkom razdoblju od dvije godine poljski Lwow bio je sovjetski Lvov. U ljeto 1941, kad su Nijemci bez najave rata napali Sovjetski Savez istočnim *Blitzkriegom*, prvo su zaposjeli Galiciju i pripojili je okupiranoj Poljskoj. Vratili su gradu austrijsko ime Lemberg i proglasili ga glavnim gradom Galicije, pokrajine Trećeg Reicha.

Sands je povezao da se nedaleko Lemberga, u gradiću Zolkiev, rodio i odrastao njegov djed Leon Bucholtz. Rano je napustio roditeljski dom da bi početkom 20. stoljeća krenuo u Beč, trbuhom za kruhom. Smjestio se u bečkom kvartu Leopoldstadt, gdje je s prijateljem otvorio dućan. Godinu poslije *Anschlusa* iz Beča je pobjegao u Pariz. U Beču je ostavio ženu i nekoliko mjeseci staru djevojčicu Ruth, koje su mu se ubrzo pridružile u Parizu, gdje su skrivajući se uspjeli preživjeti rat i njemačku okupaciju. Mnogo kasnije Ruth je postala Sandsova majka. Dugo nisu saznali da su od njihovih velikih židovskih galicijskih obitelji jedini preživjeli.

Sands je u Lvivu držao predavanje u istoj velikoj auli u kojoj je u veljači 1942. nacistički guverner Poljske, dr. Hans Frank, najavio izvršenje plana prema odluci donesenoj u siječnju 1941. na konferenciji nacističkih vođa u vili Wannsee, gdje su označili istočnu Poljsku i Galiciju za teritoriji konačnog rješenja židovskog pitanja. Kao Frankov administrativni zastupnik i guverner Galicije dr. Otto von Wächter bio je zadužen za logistiku izvršenja programa s konačnim rezultatom od četiri milijuna žrtava. Za vrijeme Wächterove uprave Lemberg, grad u kojem je nekad cvjetao židovski život, potpuno je bio očišćen od Židova, koji su masovno deportirani u logore smrti, ubijani u šumama ili uz putove. Tek je nekoliko mjeseci Wächterove uprave prošlo, a grad je već proglašen *Judenfrei*.

Nakon poraza Trećeg Reicha 1945. četiri pobjedničke savezničke sile dogovorno su pokrenule sudski postupak, započet u Nürnbergu 1946. protiv Njemačke. Suđeno je trideset dvojici nacističkih vođa, premda su Wächter i mnogi drugi tada izmaknuli pravdi. Hans Frank (čiji je nadimak bio *Butcher of Poland*) uz dvadeset troje vodećih nacista osuđen je na smrt vješanjem, dokazano kriv za zločine protiv čovječnosti i genocid. Tokom suđenja, prvoga takva u ljudskoj povijesti, sud je prihvatio ideju da pojedinci mogu tužiti državu u kojoj žive. Postalo je moguće da se osudi državno vodstvo za ubojstvo, ili organiziranje ubojstva pojedinaca. Prvi put u povijesti međunarodni je sud odbio prihvatiti obranu nacističkog vodstva da su im domaći zakoni to dopuštali.

Sands je otkrio da su dvojica vodećih pravnik međunarodnog prava, Sir Hersch Lau-

terpacht, zaslužan za uvođenje u međunarodno pravo termina *zločin protiv čovječnosti*, i pravnik Raphael Lemkin, autor naziva *genocid*, obojica podrijetlom iz Galicije i da su između dva svjetska rata studirali pravo u Lembergu. Kao pravnik, Sands je dugo bio zaokupljen problemima kojima su se bavila ta dvojica njegovih kolega, koji su otpočeta zastupali istu ideju. Međunarodno je pravo trebalo onemogućiti svakoj vlasti i pojedincu masovno ubojstvo u ime države. Ali nacistima je bilo moguće suditi tek kad je Njemačka bila poražena, dok staljinističkim zločinima protiv čovječnosti još nije suđeno.

Obiteljske priče obitelji dvojice pravnik, Lauterpachta i Lemkina, ukrstile su se s pričom Sandsova djeda Leona Bucholtza i njegove obitelji. Štoviše, pokazalo se da su Lauterpachtovi živjeli na drugom kraju iste ulice, nazvane Istok zapad (odatle naslov knjige, izvorno *East West Street*, nakladnik Weidenfeld & Nicolson, London, 2016) u Zolkievu, kao i da su svi pripadnici njihovih obitelji ubijeni istovremeno u Holokaustu pod upravom dvojice nacističkih pravnik, Hansa Franka i Otta von Wächtera.

Kad bi pitao što se dogodilo s braćom njegove majke, prabakom i ostalima, kako, gdje i kada su ubijeni i još mnogo toga iz ratnih godina, Sandsovi su roditelji, i mnogi iz njihove generacije, nerado ili nedovoljno odgovarali. Preko tih godina svojih života i strašnih gubitaka što su ih podnijeli po završetku rata povukli su neproziran pokrov, ne htijući osvijetljavati strahote kakve bi psiha malo koga mogla podnijeti. Prije nego što njihovu

šutnju počnemo analizirati, moramo se podsjetiti da se o Holokaustu općenito počelo govoriti tek početkom šezdesetih godina, nakon Lanzmannova filma *Šoa* i suđenja Eichmannu u Izraelu, kad su prvi put javno progovorili bivši zatvorenici nacističkih stratišta.

Kad je odlučio pomnije istražiti Frankovu ulogu u sudbini vlastite obitelji, dospjela mu je u ruke knjiga Niklasa, sina Hansa Franka, koji je svog oca i nacizam oštro osuđivao. Upoznao se s Niklasom, s kojim se prijatelji i koji ga je upoznao s Wächterovim sinom Horstom. Za razliku od Niklasa, Horst je nastojao opravdati ulogu svog oca poričući bilo kakvu njegovu odgovornost. Sandsovi razgovori s njima, putovanja na mjesta mnogih zločina snimljeni su kao dokumentarni film i *podcast*, ali su i dio knjige.

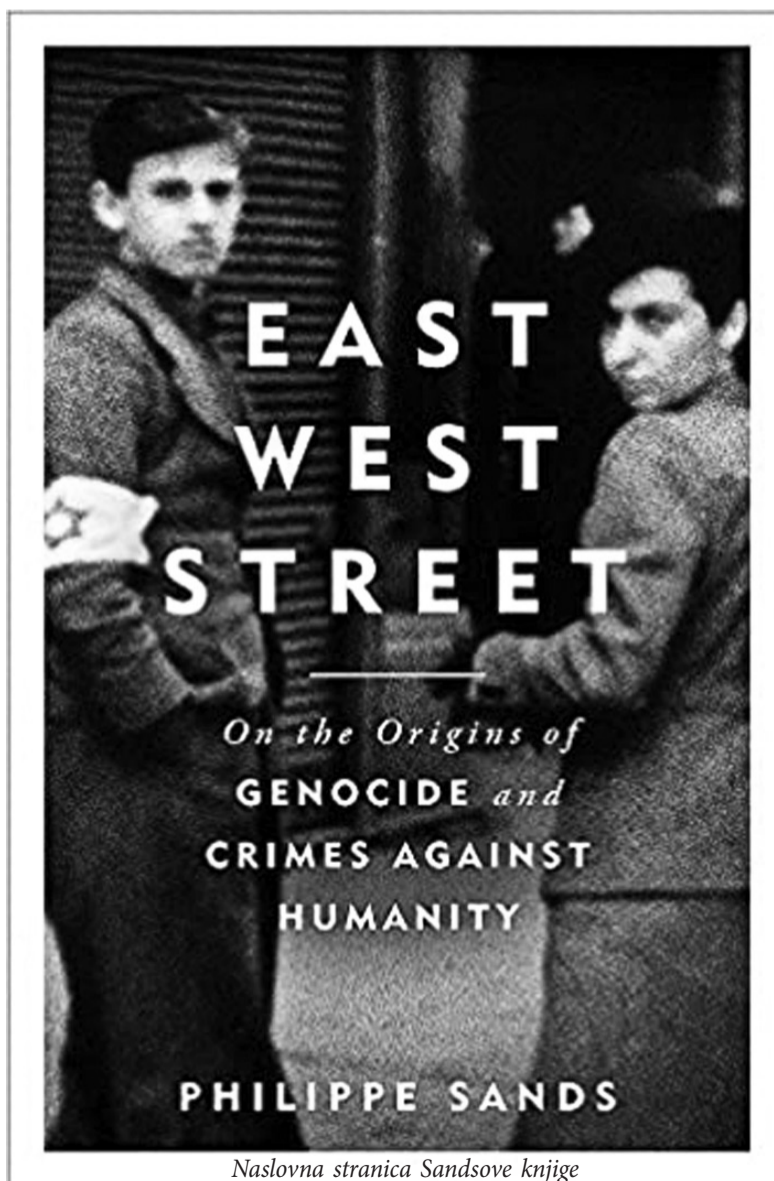
Intelligentnim prepletanjem i povezivanjem mnogobrojnih niti, otkrivajući nepoznate činjenice, postojanje i djelovanje davno zaboravljenih likova i skrivenih priča, nepoznatih rođaka i dalekosežnih istraživanja, Sands je stvorio novi književni oblik kakav se teško može svrstati u neki poznati žanr. Riječ je istovremeno o memoarima, detektivskom romanu, povijesti Holokausta, užasima Trećeg Reicha, pravnicima u službi nacističkih zločina te, nasuprot njima, pravnicima koji su ustrajali da se u suđenje nacističkim zločincima uvede nova terminologija. Uza sve to, on vodi intelektualnu debatu o uporabi termina, za i protiv jednog ili drugog zbog mogućih dalekosežnih posljedica.

Sands je poduzeo dugogodišnje istraživanje popraćeno mnogim otkrićima i sve vješto spojio u nevjerovatnu, fantastično zanimljivu, važnu i slojevitou knjigu. *Ulica istok zapad* obilježena je tragom sjećanja, ali i pomnim istraživanjem često vrlo šturih podataka, predmeta. Puna je nevjerovatnih koincidencija koje su kao mrvice razasute kroz generacije: dokumentacija institucija i sudskih arhiva, ali i privatna sjećanja pojedinaca raspršenih po raznim zemljama. Sve je to oblikovano u istinitu priču koja se čita kao detektivski roman. Njegov način pisanja, s uključivanjem fotografija kao podloge za problematiziranje nekoliko važnih tema koje se međusobno dodiruju i ukrštavaju, zaziva Sebalda.

Premda je knjiga objavljena 2016, pročitala sam je tek nedavno, tako reći u jednom dahu. Koliko god me potresla povijest kojom se Sands bavi, jer to je i povijest moje obitelji, knjiga me istovremeno oduševila. Premda se bavi teškom povijesti i problemima, to nije knjiga koja će vas deprimirati. Ali ona upozorava da se jednom stečene slobode moraju braniti iznova, jer opasnost od njihova ograničavanja uvijek prijete. U oduševljenju knjigom pridružujem se mnogim čitateljima širom svijeta. Držim da je važno o njoj pisati i upozoriti na nju sve koji je dosad nisu pročitali.

PS.

Dokumentarni film Davida Evansa *Moje nacističko nasljeđe* (*My Nazi Legacy*) u kojem Philippe Sands vodi razgovore sa sinovima nacističkih zločinaca Niklasom Frankom i Horstom Wächterom i obilazi s njima mjesta zločina, prikazan je na zagrebačkom Festivalu tolerancije prije tri godine.

Naslovna stranica Sandsove knjige

Philippe Sands profesor je međunarodnog prava na Londonskom sveučilištu i advokat u tvrtki Matrix Chambers. Često je prisutan u postupcima međunarodnih sudova, uključivši Međunarodni kazneni sud i Međunarodni sud pravde u Haagu. Sudjelovao je u važnim međunarodnim postupcima kao što su suđenja Augustu Pinochetu, ratnim zločincima u Kongu, Ruandi, bivšoj Jugoslaviji, Iraku i Guantanamo. Autor je knjiga *Svijet bez zakona* (*Lawless World*) o ratu u Iraku i *Ekipa mučitelja* (*Torture Team*) o tome kako je britanska administracija prihvatila mučenje kao strategiju protiv terorizma. Suradnik je listova *Financial Times*, *The Guardian*, *New York Review of Books* i *Vanity Fair*. Prošle je godine u Haagu zastupao optužbu u postupku protiv vlade Mjanmara zbog genocida nad narodom Rohindža. Za knjigu *East West Street* primio je nagradu *Guldford*. Ovih dana novine su pune prikaza njegove tek objavljene knjige *Ratlina. Ljubav, laži i pravda tragom nacističkih bjegunaca*.

Intervju

Rat je bio tamna praznina

Otto von Wächter počinio je monstruozne zločine, a istovremeno je bio nečiji otac, ljubavnik, suprug i vrlo kultiviran čovjek. Za vrijeme najgorih likvidacija, uživao je na vikendu u izletu čamcem. Kako je to moguće? Kako se može hapsiti i ubijati ljude, a onda otići doma i, recimo, slušati operu?

Razgovarala Rachel Cooks

– Što povezuje *Ratline* s prethodnom vašom knjigom, *East West Street*?

Godine 2010. držao sam predavanje u Lvivu u Ukrajini. To je urodilo knjigom *East West Street*, koja je trebala biti posvećena mom djedu Leonu, on je u tom gradu odrastao. Knjiga se također trebala baviti dvojicom pravnikâ Herschom Lauterpachtom i Rafaelom Lemkinom, koji su također podrijetlom iz Lviva. Ta su dva pravnikâ termine *zločin protiv čovječnosti* i *genocid* uveli u međunarodno pravo. A onda je u moju priču ušao Hans Frank, nacistički guverner okupirane Poljske, 1946. smaknut u Nürnbergu. Nakon govora koji je Frank održao u Lvivu, Židovi iz pokrajine Galicije (Lviv je bio glavni grad) eksterminirani su. Naišao sam na knjigu koju je napisao Frankov sin Niklas. Upoznali smo se i prijatelji. On me upoznao s Horstom, sinom Otta von Wächtera, nacističkoga guvernera Lviva i od 1942 do 1944. Frankova zamjenika. Dok Niklas mrzi oca, Horst svoga cijeni. Snimio sam dokumentarni film o njima dvojici i *podcast* o Ottu. I onda je na red došla ova knjiga.

– *Ratline* je potpuno drukčija od knjige *East West Street*. Čitatelj je užasnut, ali istodobno privučen, mjestimice se čita kao krimić.

Da, no to mi i donekle smeta. Premda mi je Horst drag, ljuti me kad brani Otta. Morao bih se pitati zašto se izlažem svemu tome? A onda tu je i Charlotte, koja me fascinira. Ona je nacistkinja, ali nevjerojatno je što ona radi Ottu, gotovo da ima nečega lijepog u tome. Do svibnja 1945. ona drži sve konce u rukama – a tada se jednim pokretom prsta ravnoteža moći mijenja. Ona mu je nužna.

– Kako je Horst reagirao na *Ratline*?

Još nije pročitao knjigu, ali sigurno će ga uznemiriti. Ali ostali Von Wächterovi su već izmislili. Jedan me preklinjao da knjigu ne objavim, drugi da oprostim Ottu. Zabrinuti su zbog ove knjige s obzirom na svoju reputaciju, posebno u tom djelu Austrije, koja se nije suočila s ratom

na način na koji je to uspjelo Nijemcima. Drže da je bolje da se o nekim stvarima ne govori.

– Neobično je to da ste prikazali Otta u cijelosti, zao-kruženo.

Da, jer nije dobro kad se te ljude prikazuje samo kao čudovišta. Počinio je monstruozna nedjela, ali istovremeno je bio nečiji otac, ljubavnik, suprug, pa i vrlo kultiviran čovjek. Jedan prizor mi ne izlazi iz glave, iz 1942. Za vrijeme najgorih likvidacija, on je uživao na vikendu u izletu čamcem. Kako je to moguće? Kako se može hapsiti i ubijati ljude, a onda otići doma i, recimo, slušati operu? To je pitanje bez pravog odgovora.

– Je li vas rad na knjizi približio razumijevanju izvorišta antisemitizma u pojedinaca?

Otta je moguće objasniti. To mu je od oca, njemačkog nacionalista i ideje da su svi ti Židovi u Beč došli s istoka. Ali Charlotte je iz gradića u kojem je živjelo svega dvadeset i sedam Židova, njezini su roditelji bili industrijalci, a ne siromasi. Katolička je crkva odigrala svoju ulogu, a pretpostavljam da je postojao i duboko usađen strah od boljševizma kao židovske ideje.

– Antisemitizam je ponovo u porastu. Može li se povući paralela?

Mislim da se nije jako razmahao u Velikoj Britaniji. Ima ga među pripadnicima krajnje ljevice i krajnje desnice. I, otvoreno govoreći, za vrijeme Jeremyja Corbyna dogodilo se u Laburističkoj stranci ono što se nije smjelo dogoditi. Ali u Europi se antisemitizam nedvojbeno razmahao. Vrlo su jasne poruke koje stižu iz zemalja kao što je Mađarska.

– Je li to moguće zaustaviti?

Mislim da se povijest ne ponavlja, niti se od nje uči. Imate razne varijacije na temu. Kad prođe kriza s koronavirusom, nacionalizam bi se mogao rasplamsati. Ali mogli bismo se prisjetiti iskustva iz 30-ih da je jedini izlaz iz ekonomske depresije globalna solidarnost i trgovačka razmjena. U svakom slučaju, moramo biti budni. Novi je Orbanov zakon bez presedana u Europi. On može vladati dekretom bez ograničenja. Pogledajmo

Potresna povijest: Philippe Sands

naše zakonodavno pravo. Za šest mjeseci Parlament bi morao ponovo razmatrati legislaturu, ali tko bi mogao zamisliti da ćemo se 2020. naći u situaciji u kojoj je ljudima starijim od sedamdeset rečeno da ne smiju izlaziti iz kuće. Koliko smo daleko od odluke da se sve starije preseli u sigurne rezervate? U geto staračkih domova?

– Četiri milijuna Židova ubijeno je u Galiciji, uključivši obitelj vašega djeda. Ipak, kad Horst pokušava braniti oca, vi ostajete sabrani i nepristrani. Kako vam to uspijeva?

U jednom sam trenutku izgubio strpljenje s njim. Moja punica to zove mojim trenutkom grđenja starijih. Jako sam emotivna osoba. Ali svoje riječi lišavam emocija. Radi se o trideset godina treniranja i prakse da osjećaje ne otkrivam pred sudom.

– Kako je na vaš život djelovala knjiga *East West Street* i sve što je slijedilo put u Lviv?

Donijelo mi je olakšanje zbog prošlosti. Rat je bio tamna praznina o kojoj nitko nije govorio. Mislim da je i mojoj majci također olakšalo život. Ona je kao dojenče prenijeta iz Beča u Pariz na rukama nepoznate osobe, čiji sam identitet uspio otkriti.

– Imate li ideju za sljedeću knjigu?

Naravno, i to ne izmišljenu. U *Ratlineu* ima jedan lik, nacist koji bježi u Siriju, pa u Čile. Bio je istražitelj kod generala Pinocheta. To je knjiga o događajima koji su postupno doveli do Pinochetova hapšenja u Londonu. U tom sam postupku sudjelovao kao pravnik.

(*Observer, London, 26. travnja 2020. godine, engleskog prevela Vesna Domany Hardy*)

Portreti: Maia Morgenstern

Valcer uz pratnju orkana

Ulogu Kristove majke u filmu *Pasija* Maia Morgenstern dobila je tako što ju je zapazila Shaila Rubin, zadužena za casting, koja ju je prethodno vidjela u nekoliko filmova. Posebice u *Sedmoj sobi* mađarske redateljice Márte Mészáros, gdje je utjelovila filozofkinju Edith Stein, koja je postala opatica i za vrijeme Trećeg Reicha završila u koncentracijskom logoru

Pišu Janja Franko i Vjenceslav Medar

„Čovjek je po prirodi nasilan i ono što se davno događalo Kristu zapravo je suvremena priča, jer u velikoj mjeri govori i o današnjem vremenu“, objašnjava rumunjska glumica Maia Morgenstern, koja je svjetsku pozornost privukla ulogom majke Isusa Krista u čuvenom filmu *Pasija* u režiji Mela Gibsona. Snimila je više od četrdeset filmova, a članica je nacionalnog kazališta u Bukureštu. Njezino prezime Morgenstern na hrvatskome znači – jutarnja zvijezda. „Maia jednako dobro i uvjerljivo može igrati i sveticu i kurvu“, rekao mi je rumunjski redatelj Horea Popescu, koji je svojevrsteno u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu režirao Anouilhova *Becketa*. Ona je izvanredna glumica velikog potencijala i snage i sve što radi – radi forte“, dodao je Popescu.

Ujutro, kad je Maia Morgenstern svratila u hotel u Bukureštu u kojemu sam odsjela, donijela mi je kiticu đurđica. „Rumunjsko ime za njih je *crini de vale* (dolinski ljiljani),

Izazovna uloga: Maia Morgenstern

Kaže da ju svakodnevno traže novinari iz cijeloga svijeta, a uvijek dolaze zbog istog pitanja. „Najvažnija im je kontrolerza. Naime, uvijek pitaju isto, u kojoj je mjeri film *Pasija* antisemitski i jesu li Židovi krivi za Isusovu smrt. Najmanje me, zapravo, pitaju o filmu kao umjetničkom djelu.“ U filmu *Pasija* ulogu Krista igrao je glumac Jim Caviezel. Kada je Caviezel, poslije, prepričavao događaje sa seta, rekao je da se Mel Gibson za vrijeme snimanja uglavnom obraćao Maii s pitanjem je li neka scena snimljena kako treba, u skladu sa židovskom tradicijom..

„Istina, Gibson mi se često obraćao. On, zapravo, nije tražio savjet jer je sve prethodno proučio i bio je dobro upućen u tematiku. Bio je to način komunikacije i Gibson je znao da u filmu ne postoji ništa što bi moglo povrijediti nečije vjerske osjećaje. Zbog toga smatram da se nema za što nekome ispričavati ili opravdavati. Ali kritizirali su ga zbog ideje o antisemitizmu dok je film još bio u produkciji, a da ga nisu ni pogledali.“

Istina je da nijedan film te tematike, a radili su na tome i poznati redatelj poput Zeffirellija i Pasolinija, nije pobudio toliko medijske pažnje još i prije same distribucije. Skepsu je, vjerojatno, uvećavala činjenica da je otac Mela Gibsona tvrdio da u doba Holokausta nisu postojali koncentracijski logori, da je to židovska izmišljotina, zbog čega su ga u Americi žestoko napadali.

„Mel Gibson je umjetnik i redatelj i tijekom snimanja nikomu nije nametao svoja vjerska uvjerenja“, rekla mi je Maia. „A na setu je bilo i muslimana i Židova i katolika i pravoslavaca. Ni po čemu se nije moglo zaključiti da možda dijeli očevu mišljenje. Konačno, i ja sam Židovka, a uzeo me za jednu od glavnih uloga. Netko me jednom pitao je li Židovima dopušteno gledati taj film? Kakva ludost. Zar postoji posebna umjetnost za Židove i ne-Židove? Zaboga, to je film o ljubavi, žrtvovanju, praštanju i nadi“, zaključuje Maia.

Pročitavši scenarij, Maia je shvatila da je film zamišljen tako da bude shvatljiv svim slojevima. Smatra da se može gledati na više razina, socijalnoj, političkoj i tako dalje. „Takva je uostalom i sama Biblija. Film također pruža mogućnost izbora između dobra i zla.“

Talijanska glumica Monica Bellucci u *Pasiji* je igrala ulogu Marije Magdalene. Rekla je da je s Melom Gibsonom lako raditi jer on uvijek zna što želi. S druge strane, Caviezel je tvrdio da je raditi s Gibsonom jednako kao plesati valcer s orkanom i da je uzbudljivo, jer se s njim nikada nije znalo kuda se ide ni kamo će se stići.

„Sigurna sam da Mel Gibson veoma dobro zna prosuditi kako s kime treba raditi i svakomu je pristupao na drukčiji način“, osvrće se na to Maia i kaže da je on pun energije, iskren, čist u duši i u mislima, da dobro vlada sobom i da se ne boji vlastitih slabosti.

Maia je dobila ulogu Kristove majke tako što ju je zapažila Shaila Rubin, zadužena za *casting*, koja ju je prethodno vidjela u nekoliko filmova. Posebice u *Sedmoj sobi* mađarske redateljice Márte Mészáros, gdje je utjelovila filozofkinju Edith Stein, koja je postala opatica i završila u koncentracijskom logoru. Gospođa Rubin i Maia nikada se prije nisu srele.

„Na telefonskoj sekretarici ostavila mi je nekoliko poruka i spomenula ime Mela Gibsona, na što nisam reagirala. Tek kada su mi poslali scenarij, shvatila sam da me pozivaju na razgovor i dogovor oko uloge“, sjeća se Maia. Otputovala je u Rim i, potpisavši ugovor, uhvatila se čitanja literature takve tematike te shvatila da nikada nije dosta čitanja i da se s novim saznanjima otvaraju i nova pitanja. Listala je monografije i obišla mnoge crkve i muzeje za svog boravka u Italiji.

„No, nažalost, velik izvor informacija bile su vijesti na televiziji. Okrutnost i nasilje, globalno prisutni, pomo-

„Za vrijeme snimanja filma izvor informacija bile su i vijesti na televiziji. Okrutnost i nasilje, globalno prisutni, pomogli su mi da bolje razumijem povijest i čovjekovu prirodu, jer priča o Kristu jednako je suvremena kao što je to grčka drama“, objašnjava slavna glumica

gli su mi da bolje razumijem povijest i čovjekovu prirodu, jer priča o Kristu jednako je suvremena kao što je to grčka drama.“

Pasija je film koji obiluje izrazito dramatičnim scenama nasilja. Možda više od svega potresna je patnja majke koja nemoćno gleda mučenje vlastitog sina. K tome, Maia je bila trudna, što nikomu nije rekla, a otkrila je tek kada je to postalo očito.

„Mislim da ne postoji ništa strašnije nego vidjeti muku vlastita djeteta i, pritom, doživjeti njegovu smrt.“

Kaže da je s redateljem mnogo razgovarala o tome i da su zajedno tražili najtočniji način da se izrazi ta užasna bol, a da ne prijeđu u patetiku. Došli su do zaključka da se to može najbolje izraziti na stoički način. „Ulogu sam shvatila kao izazov, nastojala sam da se uz najmanje kretnje nasluti golema energija.“

Zajedno s Gibsonom Maia je također radila na svakom detalju Michelangelove skulpture *Pieta* i kaže da su ju mnogo promatrali. Upravo im je ona bila uzor za jednu od posljednjih scena, kada Isusa skinu s raspela. „Isprobali smo različite kutove snimanja s minimalnim pomacima u poziciji. Na kraju, došli smo do zaključka da je najbolja ona najjednostavnija.“

Film se snimao usred zime u Materi, gradiću na jugu Italije. Caviezel je, kod snimanja, na hladnoći, sve vrijeme bio gotovo gol.

„Caviezel je imao veliki teret odgovornosti i bio je fizički i mentalno iscrpljen. Kao i mi ostali. No osjećaj da nešto pružate ljudima da, možda, možete učiniti da se osjećaju bolje i stanovita moć koju smo imali da im pomognemo da zavire u vlastitu svijest daje smisao našem životu. U takvim trenucima sve se čini manje teškim. Naravno, na snimanju je bilo boljih i lošijih dana.“

Mel Gibson ustrajavao je na uporabi aramejskog jezika, kojim se govorilo u Kristovo vrijeme, a koji je u velikoj mjeri pridonio mističnosti filma. Zbog toga su na setu imali profesora aramejskog iz Amerike i profesoricu iz Italije. Što su bolje savladavali jezik, više su se koncentrirali na komunikaciju i značenje. Na koncu su koji put i improvizirali, a rečenice su se nametale same.

Prije nekoliko godina, u Nacionalnom kazalištu u Bukureštu Maia je radila sa slavnim redateljem Andreiem Șerbanom na grčkoj trilogiji na starogrčkom jeziku. Danas joj je, kaže, svejedno na kojem jeziku glumi. „Svi smo aramejski počeli učiti od nule. Taj mi je jezik bio poput glazbe. Ovo je, zapravo, bila jedinstvena prilika da Amerikanci konačno glume na stranom jeziku.“

Što je svima njima značio rad na tom filmu? „*Pasija* je Gibsonu bila terapija, Caviezelu duhovna potpora, jedino je ja nisam shvatila kao osobnu priču“, zaključuje Maia.

Roditelji Maie Morgenstern intelektualci su, oboje matematičari, a otac je i pisac. Kao dijete, imala je veoma bogat kulturni život, odmalena su ju vodili u kazalište. Nisu imali televizora u kući, pa je uglavnom slušala radio, posebice radiodrame. Kaže da je željela studirati povijest ili pravo. No da bi se u ono doba mogla studirati bilo koja vrsta umjetnosti, trebalo je imati čisti dosje, što Maia nije imala, jer njezini su rođaci živjeli u inozemstvu. U vrijeme Ceaușescua to ju je automatski činilo nepodobnom. Ipak, otac ju je potaknuo da upiše kazališnu akademiju. „Bila sam silno sramežljiva i otac je smatrao da je upravo gluma medij koji bi me mogao osloboditi.“

Na prvom je prijemnom ispitu pala, a onda je s osamnaest godina počela raditi u židovskom kazalištu. Prošla je u drugom pokušaju, a nakon diplome morala je otići na tri godine u malo mjesto u planinama, što su bila pravila

Maia Morgenstern i Janja Franko

onoga režima. Kada se vratila u Bukurešt, zaposlila se u židovskom kazalištu. Nakon revolucije i pada Ceaușescua, veliki redatelj Andrei Șerban, koji se tada vratio iz Amerike, pozvao ju je da s njime radi na antičkim dramama. Od tada je članica Nacionalnog kazališta. Uz to, nikada nije napustila Židovsko kazalište.

Pitamo je o poziciji intelektualaca, glumaca i drugih umjetnika u doba komunizma i vladavine Ceaușescua.

„Bilo je veoma komplicirano. Od glumaca se zahtijevalo do sudjeluju u velikim spektaklima koji su slavili lidera. Na takve su stvari glumci gubili mnogo vremena i energije. Ne želim se danas pretvarati da sam neka junakinja, disidentica i slično, no uspijevala sam to izbjeći. Dobivala sam potvrde da sam bolesna. Danas u kazalištu igramo ono što volimo i želimo. Naravno, siromašni smo, ali je kazališni život u Bukureštu veoma živ i potentan.

Kakav je bio status građana židovske pripadnosti u bivšem režimu?

„Loš, antisemitizam je bio prisutan u velikoj mjeri“, odgovara glumica.

Maia je veoma ponosna na svoje troje djece i kaže da joj je ljubav jednako važna koliko i posao.

„Još sam studirala kada sam se udala i kada se rodilo moje prvo dijete, sin Aaron Tudor. Tada sam imala mnogo posla i pritom se zabavljala. Bio je to ludi studentski život. Nakon rastave, iz jedne ljubavne veze rodila se moja kći Eva Leea Cabiria, baš u vrijeme dok sam radila na predstavama starogrčkih drama. Ponovo sam se udala i snimajući *Kristovu muku* bila sam trudna. Ana Isidora se rodila mjesec dana nakon završetka filma. Danas nisam u braku.“

Iz londonske blizine

Muzej najslavnijeg psihijatra

Osim stalnog postava, fotografija, rukopisa i različitih predmeta, u muzejskoj kući najviše pozornosti izaziva kauč dopremljen iz Beča na kojem su ležali svi Freudovi pacijenti

Piše Predrag Finci

1.

Kada se vozim *crnom linijom*, sjevernom prugom londonske podzemne željeznice, znam da će mnogi izaći na Camden. Izaći će svi mladi koji su na svoju ruku, svi oni koji su probušili usne, nosove ili uši, nakitili se svakojakim nakitom, odjevnim predmetima i tetovažama, svi nekonvencionalni, od mojeg naraštaja različiti ljudi skloni drogama, alkoholu i svemu što im život pruža. Većina od njih ne zna da je na Hampsteadu, koji je relativno blizu stanice na kojoj će oni ići u potragu za svojim mjestima, kupovati, družiti se ili samo prošetati, i muzej najslavnijega psihijatra našeg svijeta: Sigmunda Freuda. On bi vjerojatno pokazao živ interes za mnoge od tih *slučajeva* i o većini imao ponešto reći. A to bi svakako mogli i mnogobrojni njegovi nasljedovatelji, psihijatri, koji su mnogima pomogli, ali i od njegova nauka napravili uspješan posao ili barem dobro uposlenje. O psihijatrima sam čuo ovakvu priču: ako psihijatru dođeš na zakazani pregled na vrijeme, narcisoidan si, ako uraniš, opsjednut si svojim problemima, ako zakasniš, potpuno si zanemaren, izgubljen slučaj. Svatko je „slučaj“ u svakom slučaju, svatko bi mogao na kauč kod nekog od Freudovih sljedbenika.

2.

Sigmund Freud rodio se 1856. u Moravskoj, u Austrougarskoj Monarhiji. Gotovo cijeli život proveo je u Beču (ponekad su ga i spominjali kao Freuda od Beča), napravio tamo veliku karijeru, postao svjetski slavan, a onda morao otići u London. Bio je već star, umoran, bolestan, ali je još pokazivao živ interes za druge, posebno za svoje bliske znanke, a i za ponekog pacijenta. Nije htio otići u London, morao je.

U Njemačkoj su njegove knjige spaljivane („Savjest je židovska osobina“, govorio je Hitler, kao da je riječ o nekoj mani ili opakoj bolesti), njegove su knjige i u Austriji uklanjane iz knjižnica. Njegovo je djelo od početka hvaljeno i osporavano. I sam je znao nešto tvrditi, pa opovrgnuti, jer je bio kritičan i prema samom sebi. Sada je njegovo djelo bilo proganjano, a i autoru se spremala zla kob. Ništa nikoga ne štiti pred provalom divljeg nasilja i ideologije kojoj je smrt himna.

(U filmu Istvána Szaba *Sunshine*, 1999, u toj slici povijesnih promjena i kronici židovske obitelji Sonnenschein, jedan gordi član obitelji, olimpijski borac i plemić, kaže nacistima da je on prvak u mačevanju, nacisti se razbjesne, upere u hladno jutro u njega šmrk s vodom i pretvore toga gordog čovjeka u ledenicu, u zamrznuto svjedočanstvo nacističkog barbarstva.)

Freud međutim ni u tim teškim danima nije postao više kritičan, gorak, razočaran. Samo se više vezao uz svoje korijene, počeo se više nego prije osjećati pripadnikom židovske zajednice, govorio da je židovstvo nešto dublje u njemu, u svakome tko je tog podrijetla. Na kraju se obično više ništa dramatično ne dogodi, niti se nešto presudno učini. Ali život do kraja može biti dramatičan.

Slavni psihijatar bio je svjestan da se nacizam ne može zaustaviti, do njega su s raznih strana dopirali glasovi opomene, svjedoci su već javljali o poniženjima i napadima na Židove, on sam zapisuje u svoj dnevnik: *Finis Austriae*. Dugo je ipak naivno vjerovao da se ništa strašno neće dogoditi u njegovoj zemlji, pa je odbijao da napusti Austriju, ali kada su nacisti uhapsili njegovu kćerku Annu, shvatio je da više ne može ostati u zemlji koju je volio. Približio se čas zatvaranja njegova psihonaličkog društva, na čijoj je zadnjoj sjednici rečeno da će Društvo biti tamo gdje bude Freud. Kažu da je tada i američki predsjednik Franklin Roosevelt obaviješten da život rodonačelnika psihoanalize može biti u opasnosti, američki diplomati budno su pazili što se s njim događa, ali je Freudu put do Amerike izgledao predug, pa se od-

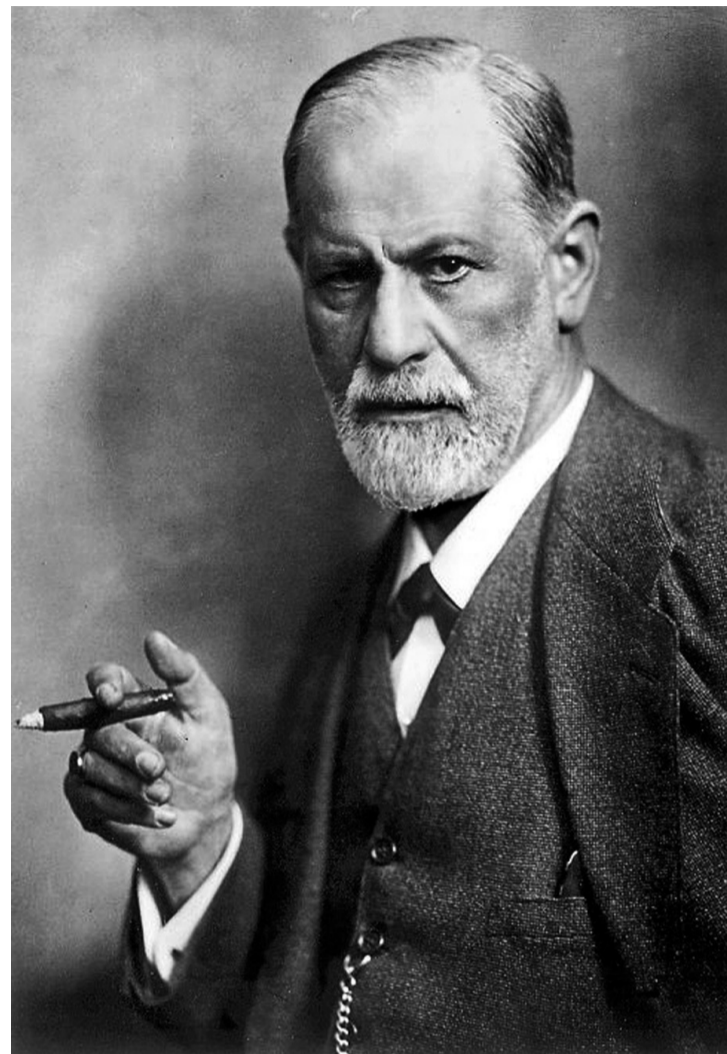
lučio za Veliku Britaniju, čije su vlasti olakšale ulazak u zemlju osobama od „međunarodnog ugleda“. Drugima nisu. Tisak je i tada pisao o opasnosti od stranaca, o ugrožavanju engleskih poslova i vrijednosti, o nepoželjnim profesijama koje ne „razumiju engleski način života“, o nepoželjnim pravnicima, zubarima i liječnicima, a posebno o nepoželjnim psihijatrima (ali su primani poneki Židovi koji su bili spremni obavljati „niže poslove“!), na sve strane govorilo se o velikom priljevu izbjeglica, o Židovima koji su preplavili zemlju, o nuždi zaustavljanja novih emigranata. Mnogi kojima viza nije bila odobrena završile su u plinskim komorama.

Vrata su zatvarana na sve strane. Broj samoubojstava u Beču bio je vrlo velik. Kada je kćerka Anna oca upitala ne bi li bilo bolje da se i oni ubiju, ostarjeli psihijatar spremno je odgovorio: „Zašto? Zar zato što bi oni htjeli da to učinimo?“

Nakon silnih pogađanja, posredovanja i plaćanja, Sigmund Freud krenuo je u Veliku Britaniju. Pomogao je i mnogima koji su mu bili bliski i kojima je mogao pomoći, a svima kojima je želio pomoći sigurno nije mogao pomoći. Smjestio se u Londonu u lijepu kuću, poslije našao drugu koja mu je još više odgovarala, u njoj doživio i prve zračne uzbune. Bio je obradovan brižnošću novih domaćina, zasipali su ga darovima i pažnjama. Obilazili su ga mnogi uglednici: Stefan Zweig, Virginia Woolf, H. G. Wells. Slavni slikar Dali u toku posjeta Freudu napravio je skicu, a poslije i Freudov portret, ali Stefan Zweig nije dopustio da se taj crtež pokaže bolesnom psihijatru, jer je smatrao da je naznaka smrti portretiranoga vidljiva u Dalijevu radu. Freud je u Londonu pisao i dovršio posljednji dio studije *Mojsije i monoteizam*. Još je primao i pacijente, još imao volje i energije za svoju psihijatrijsku djelatnost, još bio posvećen svom poslu detektiva ljudske duše. Freud je već dugo bolovao od raka nepca, njegovo zdravstveno stanje bilo je sve teže i on je osjećao da je kraj došao. Jedan prijatelj upitao ga je hoće li rat koji je počeo biti zadnji, a psihijatar mu je uzvratilo da njemu hoće. Umro je 21. rujna 1939, u 83. godini. Njegova urna položena je na židovskom groblju na Goldes Greenu, u Londonu.

3.

Idem prema kući u kojoj je Freud kratko vrijeme stanovao i dočekao posljednje dane. Hampstead je lijep, bogat kraj. Preko puta Freudove kuće nekad je stanovao H. H. Asquit, koji je bio premijer Ujedinjenog Kraljevstva do 1916, a danas tog istaknutog političara spominju i kao djeda glumice Helene Bonham Carter. U posljednjem boravištu Sigmunda Freuda stanovala je do 1982. njegova kćerka Anna, a 1986. kuća je postala muzej. Muzej Sigmunda Freuda. Postoje još dva muzeja s istim imenom, jedan u Příboru, mjestu u kojem se Freud rodio, drugi u Beču, gdje je izgradio karijeru i znanstveno djelo. Tako tri muzeja zapravo čine biografiju Freudova života. Ima u londonskom muzeju posjetilaca, ne mnogo, ali mnogo više nego što obično bude na drugim sličnim mjestima. Povremeno se pojave na televiziji ili napišu u nekim novinama oni koji o tom muzeju brinu što sve rade, uz obavezan dodatak da im nije lako s naraslim financijskim teškoćama. Zato ulaznica nije jeftina, ali kada je jednom kupite, možete s njom ulaziti godinu dana u taj mali muzej. Povremeno osoblje te spomen-kuće organizira i izložbe o Freudovu životu i djelu ili naprosto u počast psihijatru. Osim izložbi postoji i stalna postavka, fotografije i rukopisi, poneki predmet, od kojih najviše pozornosti izaziva kauč koji je dopremljen iz Beča i na kojem su ležali svi Freudovi pacijenti. Sačuvana je i Freudova radna soba s namještajem, slikama (na jednoj su njemu omiljeni austrijski pejzaži) i mnogim Freudu dragim objektima,

Londonski azil: Sigmund Freud

a na katu je gotovo sve u vezi s za radom njegove najmlađe i najpoznatije kćerke Anne, utjecajne psihologinje za djecu. Na Freudovu radnom stolu su papiri, pera, mehanička mašina za tipkanje, a i doktorove okrugle naočale, kao da ih je samo spustio i na trenutak izašao, tu je negdje... Kada god ulazim u takve muzeje i spomen-kuće, jasno opažam da su pravljenе kao neka vrsta malog svetišta, kao počast nekadašnjem stanaru, ali se osjećam pomalo i kao uljez, kao osoba koja provaljuje u nečiju intimu, kao netko tko kopa po tuđem životu nakon njegove smrti, a onda se tješim da je sve što možemo vidjeti odobreno, gotovo uvijek barem donekle „cenzurirano“ od bliskih srodnika i zanimljivo zato što je u pitanju djelo koje je zanimljivo.

A Freudovo djelo to sigurno jest. On je već za života, a i danas, hvaljen i osporavan, baš onako kako je to uvijek slučaj sa velikima. Čak i oni koji sve što je uradio stavljaju pod upitnik neće osporiti da je Freud sjajan stilist (pa je poradi toga 1930. dobio i Goetheovu nagradu i to baš nagradu nazvanu po Freudu omiljenu piscu) i da je nama samima otkrio nas same, otvorio pogled prema unutarnjim svojstvima duše, prema njezinim mukama, manama, vrlinama i mogućnostima, a ponekad je bio i grub, oštar kritičar naših samoobmana, naše narcisoidnosti i potmule agresivnosti, naših inhibicija i potisnutih nagona i osjećaja. Freud je govorio o individualnim problemima, o pojedinačnim slučajevima, a na osnovi njegova djela filozofi, među njima prvi Herbert Marcuse, da je naša cjelokupna civilizacija represivna, u njoj prisutna i dominantna kultura potiskivanja i stalno prisutnih inhibicija od kojih trpimo od osobnog do društvenog života, od osobnih problema do problema na poslu i ophođenju s drugima, pa onda nikakvo čudo da i dalje postoji živ interes za Freudova učenja. I ne samo da nam je njegovo djelo suvremeno nego i ono čemu je Freud u posljednjim godinama svojega života svjedočio i iskusio, a što je bilo tako slično onomu što se i danas događa: rast nacionalnih pokreta, jačanje militantnih snaga, sve manje trpeljivosti, sve više ksenofobije i sve više ubogih emigranata. Interes za Freudom postoji i postojat će jer nas je on u svojim djelima i djelatnosti suočio s nama samima, a on sam je zauvijek upisan u listu fundamentalnih mislilaca naše kulture i civilizacije.

Nedaleko od muzeja ugledah i spomen-obilježje, kip Sigmunda Freuda. Pod njim, na zidu, sjedi dvoje mladih, nešto veselo pričaju, sve mi se čini, nije ih briga. Možda i ne znaju tko je taj što mu je lik izliven u bronci, a sve se nadam, neće imati ni razloga brinuti se o onome o čemu se slavni psihijatar brinuo. Barem za sada.

Iz prevoditeljske radionice

Sándor Jászberényi

Zima u Obećanoj zemlji

(novela)

Zazimilo je u Jeruzalemu, kraj je prosinca. Brdo Golgotu prekriva posve tanak sloj snijega, unutar gradskih zidina osvanuli su zimski kaputi. U trgovinama naveliko šušljeću upaljeni kaloriferi, hoteli su klimatizaciju prebacili na režim rada da odsad upuhuje samo topli zrak pod svodove i vodoskoke s pet zvjezdica.

U arapskoj četvrti posvuda se osjeća miris dima od sažežena cedra. Na nadzornim točkama službujućim djevojka-ma i mladićima vidi se dah u zraku. Nešto dalje u Sinajskoj pustinji, kažu, pljušti kiša. Uzrokuje odrone koji zatrpavaju ceste pa su one mahom neprohodne, briše sa zemljovidu cijela beduinska sela, no ako si se zatekao kraj secesijskog sata u velikom holu Waldorf Astoria Hilton hotela, od iznenadnog naleta klimatskih nedaća nećeš osjetiti baš ništa.

Iza mene su dugi i predugi tjedni svega i svačega. Izišao sam iz Pojasa Gaze na prijelazu kod Ereza 23. prosinca, unatoč tome što su izraelske obrambene snage već i u medijima najavile moguću dalju eskalaciju situacije, te da zbog pogoršanja odnosa nisu isključene ni nove ratne operacije. Nakon toliko vremena provedena na prenapućenom području pod izraelskom blokadom i džihadističkom vlašću, za mene je Waldorf Astoria sa svojim svilenim tapetama dekoriranim dizalima i lagano ugibajućim krevetima bila oličenje pravoga zemaljskog raja. Kao mrtav opružio sam se po krevetu i prespavao jedan cijeli dan.

A kad sam se probudio, satima sam se prljužio u kadi za dvije osobe. Izlio sam u svoju kupku sve dostupne količine hotelskih šampona i preparata za njegu tijela, da više ne budem ni star, ni izbornan, ni iscrpljen.

Znao sam i to da ondje neću moći baš dugo ostati. Jer ako želim pisati o vojnoj akciji koja je na pomolu, moram se prebaciti u neki jeftiniji hotel, i to u Tel Avivu. Početak napada vojska je držala u tajnosti, baš nitko nije mogao doznati kad će se pokrenuti tenkovi i podići zračne snage. Svima je bilo jasno da ofenziva samo što nije počela, jer su Palestinci prema Izraelu bez prestanka ispaljivali svoje improvizirane projekte. No svaku takvu bi raketu iz kamenog doba vrijednu petstotinjak dolara hvatala još i prije nego što bi ona stigla na cilj po jedna izraelska, od tridesetak tisuća dolara. Međutim, nije baš ni Hamas štedio na projektlima, pa je stanje za Izrael postalo doista neodrživo. Javnost je zbog učestalih ubojstava diljem Zapadne obale i permanentnog raketiranja zahtijevala krv. Vojska je pozvana u baze. Svi su bili spremni, čekala se samo zapovijed. No to je moglo potrajati još danima, pa i tjednima, zato sam i ja morao vraški planirati kako ću i koliko trošiti, da mi glavni urnebes nikako ne promakne.

Kad sam završio s kupanjem, zabundao sam se hotelskim ogrtačem i navukao vezom urešene hotelske papuče, okrenuo broj recepcije i naručio neke civilizirane cigarete. Iako sam još imao uza se dvije kutije egipatskih Cleopatra, smatrao sam da, kad sam se već za Božić zatekao u Waldorf Astoriji, nema mi druge nego pušiti cigarete svjetske marke. Pa neka je i meni sretan Božić.

Room-service mi je pozvonio za manje od deset minuta. Dečko je na malenom srebrnom pladnju donio meko pakirani crveni Marlboro i hotelsku kutiju šibica, odložio to na klupski stolić i smjesta izišao iz sobe. Sjeo sam u naslonjač, pripalio si prvu i uključio plazma-televizor iznad kreveta. Išlo su reklame na ivritu, nisam razumio ni riječi. Sjedi dječacić licem u lice sa svojim robotskim psom, dugo mu nešto tumači, na što mu pas robotskim glasom zalaje svoje, pa kad mališan baci loptu, pas potrči po nju i vrati je na mjesto. Ima i rep kojim može i mahati. I baš se to nađe na kraju reklame u krupnom planu, kad masa djece, ali sada već na engleskom, uglas izvikuje *robodog, robodog*.

Prišao sam mini-baru, uzeo bočicu Chivas Regala, izlio sadržaj u čašu i iskapio nazdravivši si u sebi „Sretan Božić“, pa zamišljao kako mi u tom trenutku može izgledati zid na Fejsu; zacijelo je već zatrpan svim mogućim kičastim božićnim čestitkama, od sličica božićne jelke do novorođenog Isuseka u jaslucama, s interneta popabirčenicim mudrim izrekama o miru i ljubavi, porukama o senzacionalnim božićnim popustima i rasprodajama. Palo mi je na pamet da sam ja zapravo

nevjerojatno blizu gradiću gdje je jedna žena na ovaj sat pred dvije tisuće i još nešto godina već imala žešće trudove da bi onda u nekoj štalici i rodila budućega spasitelja svijeta.

Teoretski.

Jer ja pak sa svoje strane nisam po svijetu još nikad naišao ni na kakav trag spasa, pa me valjda zato od svih blagdana baš Božić i najviše iritira. Uzalud sam pobjegao od njega na Bliski istok, bujice blagdanske rasprodaje mira i last-minute ljubavi zasipavale su me čak i ovdje. Iako ga ne slave ni Arapi ni Židovi, to lance supermarketa neće odvratiti od navike da prigodnim popustima reklamiraju najsvetiji dan šopingiranja.

Oglasi mi se mobitel. Namjestio sam ga da zapišti u pola četiri, kako bih imao vremena urediti se do Aviadova dolaska u hotel.

Aviad mi je bio najbolji izraelski informator, a usto, dakako, i stari prijatelj. Znali smo se još iz Budimpešte. Taman je bio odslužio vojni rok kad se zaljubio u Évu, mađarsku Židovku koja je bila na odmoru u Tel Avivu. Planula je velika ljubav, pa je on, čim se skinuo iz vojske, došao po Évu, koja je u to doba konobarila u lokalu kamo sam ja zalazio takoreći svaki dan. I on je vječno visio ondje, kako bi bio blizu Éve, pa smo i nas dvojica počeli razgovarati o svemu i svačemu, i tako se i sprijateljili. Oni su odonda dobili već i dva sina.

A kad je Éva napokon pristala da se s njim preseli u Izrael, Aviad se vratio u djelatnu vojnu službu. Nismo se vidjeli godinama, u vezi smo samo preko Fejsa, ali nam je prijateljstvo ostalo ono staro. Uz njegovu sam pomoć ušao u Izrael bez podvrgavanja beskonačnim saslušanjima zbog velikog broja arapskih žigova u putovnici, a da o povećoj hrpi fotografija snimanih u svim mogućim džihadističkim sredinama i ne govorimo. Međutim, na Aviadovu intervenciju glatko su me pustili u zemlju, kao što me je i vladin ured za novinstvo akreditirao bez ikakva dodatnog propitkivanja. Dobio sam i sve potrebne dozvole za kretanje po Pojasu Gaze. Uostalom, on mi je dojavio neka svakako ostanem u zemlji, jer uskoro počinje rat. E pa, baš se zbog toga moramo i naći. Obećao je da će nabaviti i posuditi mi prsluk otporan na metke IV. klase, koji će moći zaustaviti protuoklopno streljivo kalibra 7.62; napisao je da će mi ga jutros do četiri donijeti u hotel.

Otvorio sam podsjetnike na mobitelu, odjenuo se i spustio u hotelski bar. Židovi obloženi oplatom od mahagonija, šank na sredini, a oko njega okrugli stolići s jarkocrvenim damastnim stolnjacima. Golemi kristalni luster osvjetljava prostor, no ondje ipak vlada ugodna polutama. Sjeo sam za jedan stol, izvadio cigaretu i zapalio. Ubrzo se pojavio i konobar. Muškarac u ranim tridesetima, prema natrag zalizane crne kose, u bijeloj košulji s kravatom i crnim prslukom.

„Sretan vam Božić, gospodine.“

„Sretan Božić i vama.“

„Čime vas mogu poslužiti?“

„Molim vas jedan Budweiser“, odgovorio sam.

Kimnuo je i otišao, a zatim iznio pivo i kristalnu čašu, odložio ih na stolić i natočio mi.

„Bi li vas smetalo da upalim televizor?“, upita me pokazujući prema zidu s plazmom ugrađenom u mahagonijsku oplatu.

„Ni najmanje, samo naprijed.“

Konobar se vratio za šank i uključio prijammnik.

Opet se vrtjela reklama s robotskim psom. Pas je lajao, vratio bačenu loptu i vrtio repom. Sad je išlo na arapskom ono što sam prije čuo na ivritu, no na kraju se i sad vikalo na engleskom, *robodog!* Otpio sam piva i ugasio opušak. I nastavio gledati televiziju. Nakon promidžbenog bloka uslijedile su slike Ramale, Betlehema i ostalih gradova pod kontrolom Palestinske samouprave, masovnih prosvjeda Palestinaca, a onda i tenkovskih divizija na položajima nadomak granice s Pojasom Gaze.

Uto se već i otvaraju vrata bara. Ulazi Aviad. Čim me ugleda, sav naceren od uha do uha krene ravno prema meni.

Zvijezda mađarske proze: Sándor Jászberényi

Bio je u svijetlosmeđim vojničkim hlačama i jakni jednake boje. I jako nabildan, imao je barem deset kilograma jaču muskulaturu nego kad sam ga vidio zadnji put.

„Onda, grupi Arapa, kako je, što ima?“, reče.

„Sve pet, čuješ li, naciću židovski.“

Digao sam se. Rukovali smo se, a onda i izgrlili.

„Drago mi te vidjeti, pizdo blesava“, reče Aviad tapšući me po leđima. „Uopće mi nije jasno koji kurac tražiš među tim Arapima.“

„Radim. Daj, posjedni više svoju guzicu.“

„Nema šanse, imam dva dana dopusta, moram što prije kući klincima. Božić je.“

„Pa vi ste, ako se ne varam, Židovi.“

„Ajd' ti to objasni balavurdiji i mlađahnoj Mađarici naučenoj na božićne jelke. Svašta imam petlje napraviti u životu, ali ne i to da dvojici malaca priopćim e, odsada, djeco, nema ni Božića ni darova.“

„A što je onda na Hanuku?“

„I onda ih dobiju. To ti tako ide, s njima pogotovo.“

„Daj popij bar pivo sa mnom. Jesi mi donio prsluk?“

„Jesam. Ali se nećeš bome ni ti izvući lišo, kako si to zamislio. Nego ad' sad, skupi svoje prnje i ideš sa mnom. I Éva te jako očekuje.“

„Ma što bih vam smetao? A imam još štošta i ovdje obaviti.“

„Ne smetaš.“

„Nego kad si mislio krenuti?“

„Iz ovih stopa.“

„Moram se odjaviti iz hotela.“

„Čekam te dolje.“

Živjeli su u gradiću Sderotu, na svega koji kilometar od Pojasa Gaze. Aviad je ondje rođen, a ondje je živjela i cijela njegova šira obitelj. Vozio je crni Ford Focus koji je već dao svoje. Kad sam stigao na hotelsko parkiralište, motor mu je već bio upaljen.

„Ubaci stvari otraga, na zadnji sic“, reče. Otvorio sam stražnja vrata. Na sjedalu je bio odložen prsluk boje pijeska otporan na metke i bez oznaka, do njega kaciga od kevlaru i Aviadov vojni ruksak. Dječju sjedalicu zauzeo je TAR-21, a redenic je bio ostavljen dolje na podu vozila. Ubacio sam svoju naprtnjaču preko prsluka, pa na to i torbu s laptopom, a zatim sjeo na suvozačko uz Aviada.

„Nema pljuganja u vožnji“, reče cereći se. I krenusmo. Padao je lagani pršić. Zbog prometne špice gužvali smo se korakom iz grada u beskrajnoj koloni. Uz odvojak prema glavnoj cesti dugo sam buljio u džambo-plakat s robodogom. Preporučivalo ga se kao prikladan dar svakom djetetu za Hanuku. Aviad upali radio. Išlo su vijesti, ali na ivritu.

„Što kažu?“, upitao sam ga.

„Cijeli dan nas granatiraju. Cijeli jedan cjelcati jebeni dan.“

„Je li tko poginuo?“

„Nije. Ta gamad ne zna ciljati. Osim toga, imamo dolje čelične kupole.“

„Kako to podnose Éva i klinci?“

„Snalaze se. Ona je s njima dosta vježbala kako se spušta u sklonište.“

„I oni su sad cijeli dan dolje?“

„Ma nisu, idu samo nakon što se oglase sirene. Ali ona čelična kupola stvarno i funkcionira. Poskida sve što bi inače pod redovno palo na grad.“

Pale su mi na pamet fotografije iz manufakture raketa koje sam snimio u Khan Yunisu. Aviad je u pravu, njihove rakete iz domaće radinosti stvarno su nevođene. Njih se jednostavno ispalili pa one slobodno polete balističkom putanjom. I lete dok im traje gorivo, a onda padnu gdje već stignu. Od vatrometa ih razlikuje jedino bojna glava punjena eksplozivom i detonatorom. Ako eksplodira, može razvaliti zidove kuće ili raznijeti auto. Obično ne dobace ni do Tel Aviva ni do Jeruzalema, ali su posve prikladne da teroriziraju pogranične gradove.

„Možeš s nama i u našu tvornicu raketa“, reče mi svojedobno sav važan Ahmed u hotelu Palestina. Netom je diplomirao i bio bez posla, uostalom kao uglavnom i svi u Pojasu. A ja sam mu plaćao da mi sredi što mi treba. Ipak su mi on i njegovi drugari za svaki slučaj zavezali oči kako ne bih mogao reći točnu lokaciju gdje sam ja to bio. Iako je lako moguće da su za koji dolar više htjeli samo pojačati dojam važnosti takva posjeta, kao što je također moguće da ih je bilo strah kako sam ja možda sposoban, što se nikad ne zna, popamtiti zemljopisne koordinate gdje god se našao, pa ih poslije cinkati gdje treba. U svakom slučaju stvar mi je već počela vraški ići na živce kad su mi oni nakon pola sata vožnje automobilom konačno ipak skinuli tu prokletu maramu s očiju. Jedna neizrecivo prljava garaža, e to vam je bila ta njihova nadaleko čuvena tvornica raketa. S nekoliko tokarilica i par palestinskih mališana koji su se ondje igrali na podu. „Abu Quassam“, predstavio mi tvorničara i rekao da je to otac Quassam-raketa. Bijaše to jako star čovjek, koji se vječno ceri. Ponudio me čajem, zatim me ponosno poveo u obilazak, pokazujući mi svoje izume, projekte vrlo maštovitih naziva.

Sderot se nalazi na sat i pol vožnje od Jeruzalema. Jedva je koga bilo na cesti, a kad smo stigli u grad, ondje je uporno sniježilo. Aviad s obitelji stanuje u neboderu na rubu grada. Iako njegovi imaju veliku kuću u predgrađu, Éva je inzistirala da ne žive s njegovim roditeljima, tako da je Aviad naknadno zatražio od vojske i dobio na korištenje službeni stan. Nalazi se na najgornjem katu. Vozili smo se dizalom, bome, poprilično natovareni stvarima. Aviad je pozvonio, Éva nam je otvorila. Dječaci su doletjeli istog trenu čim su začuli očev glas.

„Szia, Dani“, reče mi Éva po naški, na mađarskom, „Bok, Deni“, nasmiješi se i prilijepi mi dvije puse u obraze. „Dugo te nisam vidjela.“

„Je, ali ti si još uvijek jako zgodna“, reko.

Nisam lagao, Éva je sa svojom rudlavom smeđom kosom, kao snijeg bijelim tenom i rumenim usnama bila od onih mladih Židovki za koje su muškarci spremni ubiti. Nisu na njoj ni porođaji ostavili traga.

„Baš si drag. Nego, djeco, pozdravite Denija.“

„Dan, striček“, ispliše obojica istodobno i odmah se okrenuše natrag ocu.

„Uđi, Deni! Daj da ti pokažem sobu. Tako mi je drago što si ipak uspio doći“, reče mi Éva.

I ja krenuh za njom. Stanuju u zgodno uređenu staniću, toplu i svijetlu. U gostinjsku se sobu ulazi iz boravka u kojem se te večeri ispred golemoga regala s knjigama nalazila okićena plastična božićna jelka.

„Odloži stvari, odmori se, a onda dođi večerati“, reče mi ona.

U gostinjskoj se sobi nalazio dvostruki krevet, do njega garderobni ormar, a na njemu brončana menora. Raspremio sam stvari iz ruksaka, zatim unio u sobu prsluk i kacigu koje mi je donio Aviad. U međuvremenu shvatih da nisam donio djeci nikakav dar. I bi mi strašno neugodno. Izišao sam u dnevni boravak gdje su se Éva i Aviad udubili u razgovor. Ona mu je sjedila u krilu. Vidjelo se kako se to dvoje ljudi vole, čak i nakon sedam godina braka.

„Ispričavam se“, reko kad su me opazili.

„Ma daj!“

„Nisam klincima donio nikakav dar. Aviad mi je istom danas rekao da imam doći do vas.“

„Tipično“, reče Éva i potapša Aviada po glavi.

„Nema panike“, uzvрати Aviad. „Jer ja jesam.“

„Uspio si ga kupiti?“, upita ga Éva ozarena lica.

„Ne baš. Ali glavno je da je ono sad ovdje u kući.“

Nisam stigao pitati o čemu je riječ, jer su mališani uletjeli u sobu i smjesta zasuli roditelje pitanjima što dobivaju za Božić.

„Dar nakon večere“, smiri ih Éva i digne se da postavi stol.

Jeli smo za povelikim stolom u kuhinji. Za večeru su bili

zapečeni krumpiri. Éva je iznijela na stol i bocu crnog vina. Na etiketi je pisalo Crni Kanaan, buteljirano u Galileji. Palo mi je na pamet da je to zacijelo ono vino koje je pio onomad i Isus Nazarećanin.

Éva je razdjelila hranu na tanjure. Četverogodišnji Andrés i šestogodišnji Jacob nisu se prestajali meškoltiti, bili su strašno napeti, ne mogavši na miru dočekati kraj večere.

„Pomolimo se“, reče Aviad i spusti glavu. Molili su se na ivritu. Kad su završili, prionuli smo jelu. No djeca se tad više nisu mogla svladati.

„A možemo li to već sada dobiti? Mi uopće nismo gladni.“

„Daj im ga, dok sasvim ne izludē“, reče Éva. I Aviad se digne, uđe u jednu od soba i vrati se s nekom pohabanom i izgredenom kutijom u ruci.

„Robodog!“, zaurliknu djeca čim su je ugledali.

„Da ga niste pokvariti u prvoj minuti“, reče Aviad i tutnu Jacobu u ruke kutiju. Mališani su poskočili od stola i pohrlili prema dnevnom boravku.

„Dječaci, ali igračka je za obojicu!“, zaviknu Aviad za njima. Roditelji su se osmjehivali jedno drugomu, Éva je poljubila muža u usta: „Ti si moj junak! Ipak si im ga nabavio.“

„E pa to i nije baš išlo glatko“, odgovori Aviad i natoči vino nama troma. Iz boravka se začuo štropot i bučna svađa.

„Idem ih dovesti u red prije nego se pobiju“, reče Éva, dignu se i pođe za djecom. A mi načas osluhnu smo da robodog tamo već naveliko laje.

„Nemaš pojma što sam ja sve prošao da dođem do ovoga sranja“, reče Aviad.

Nazdravili smo.

„Misliš na igračku?“

„Sva su djeca u Izraelu poludjela za njom.“

„Čini se dosta uzbudljivom igračkom. Lako je moguće da ću i ja uzeti jednu za sina.“

„Nećeš. Jer je nemaš gdje kupiti. Ja sam je klincima kanio uzeti već za Hanuku. I obišao sve supermarkete i trgovačke centre od Jeruzalema do Tel Aviva. Nigdje je nije bilo na lageru. Prodavači su mi govorili da će je opet imati tek u siječnju.“

„Uzeo si rabljenju?“

„Vraga. Nije je bilo ni na crno. A švercer koji ju je imao htio mi je uzeti za nju tisuću dolara. Čuješ, da mu dam tisuću dolara za ovo sranje.“

„Znači, toliko si to platio?“

„Tisuću dolara ja od svoje plaće ne mogu platiti ni za kakvu igračku. Jednostavno to ne. Nema šanse. Trebao si vidjeti nadurene face klinaca kad su zadnjeg dana Hanuke uvidjeli da robodoga nema pa nema. Čak se i Éva zakačila sa mnom. Odmah je navinula onu svoju šlager-temu: „Ja sam bila kadra doseliti se za tobom u Izrael, a ti čak nisi u stanju ni ovako nešto srediti.“

„Zajebano.“

„Je.“

„I kako si na kraju ipak došao do nje?“

„E pa to ti se zove za-ne-vjerovati. Jebeno čudo, sreća neviđena. Znaš, trenutno služim u specijalcima.“

„Želim li ja to znati?“

„Ajde, začepi više! Dakle, u elitnoj jedinici mornarice Shayatet 13, a po činu sam bojnik. Prije četiri dana upozoro nas obavještajci da Dzheba Demokratiya ima tunel kroz

koji se namjerava uvlačiti u Izrael.“

„To su komunisti?“

„Tako je“, reče Aviad i ponovo natoči u čaše. „A začas stigne već i zapovijed neka smjesta likvidiramo taj tunel, ukratko, da neutraliziramo opasnost. Išao je tim od nas šestorice, noću. Ja sam bio najviši po činu na terenu.“

„I ušli ste u Gazu?“

„Jesmo. Napali smo ih u tri ujutro. U dojavi se reklo da tunel počinje pod jednom farmom. Imala je dva ulaza, pa smo mi krenuli na nju s dvije strane. A džihadiste smo totalno uhvatili na spavanju. Od njih osam samo su dvojica bili budni. Ja sam razvalio vrata, puknuo unutra šok-bombu i ušao. U jednog čuvara odmah sam s vrata smjestio četiri komada, a čim sam vidio da su dva frajera koja su tamo spavala odmah do zida poskočila ne bi li utekla, po dva u svakog. Direkt u glavu. Kapiraš? Neka je sretan Božić i vama, kurvini sinovi.“

„Opako.“

„Što da gubimo vrijeme s njima. Moji su iz tima začas likvidirali i ostale, i osigurali teren. A ja se bacio na posao, valjalo mi je pronaći gdje je ulaz u taj tunel, a i sve drugo što bi i našim obavještajcima moglo biti korisno. E pa ispalo je da tunela ni od korova. Nula bodova.“

„Jebote, bili su obični civili?“

„Baš! Bilo je tamo kalašnjikova koliko ti srce želi odloženih uza zidove jedan do drugog. Čuvari su im također bili solidno naoružani. I da znaš, zapucalo bi se iz toga po nama, kad-tad.“

„Cijela je regija naoružana do zuba.“

„E da. Ali da ne duljim, dok ja pretražujem nastambu, među stvarima jednog od tih govornara s metkom u glavi koči se kraj zida što drugo nego robodog, i to novi da ne može biti noviji, još tvornički zapakiran. A ja ga pokupio i ponio sa sobom.“

„Može li se u ovo sranje postaviti bomba?“

„Kurac može. Pa ovo je jedna jebeno normalna igračka. Ali ja sam je za svaki slučaj dao dečkima u bazi da i to provjere, no nisu u njoj pronašli ništa ekstra. Danas sam je uzeo zajedno s tvojim prslukom, i donio kući.“

„Koji vrug je ova igračka radila kod nekog palestinskog militanta?“

„Nemam pojma, a i zaboli me za to. U svakom slučaju ja sam s ovim apsolvirao blagdane. Klinci su presretni, Éva se smirila, i sve pet. Život je lijep. Sretan ti Božić!“

„Sretan i tebi“, reko.

Nazdravismo. I popismo ostatak vina. Ostadosmo na tome da ćemo se sutra dosita naklafrati, jer Éva upravo prema mališane na spavanje. Udoh u svoju sobu. Priđoh prozoru i širom ga otvorih. Zadrhtah od naleta vjetra; izvadih cigaretu i zapalih. S prozora se vidjelo daleko. Izraelska sela i gradovi žuto su žmirkali u daljini, samo je Pojas Gaze bio u tome upornom sniježenju u mrklom mraku. Pogledah na sat. Bila je ponoć. Trenutak u kojemu su prije dvije tisuće i još nešto godina u Betlehemu jednoj Židovki taman okončale porođajne muke.

Uto mi zapišta poruka na mobitelu. Zatvorih prozor i izvu-koh uređaj iz džepa da pogledam tko mi to piše.

„Press-služba Hamasova ureda za vanjske poslove želi svim stranim dopisnicima čestit Božić i sretne blagdane.“

(S mađarskog prevela Xenia Detoni)

Opaki heretik

Drugi roman Sándora Jászberényija (1980), *Najljepša noć duše*, objavljen 2016, a u međuvremenu preveden na engleski i francuski, komponiran je od četrnaest „priča o nesanicima i ludilu“, o mladome mađarskom medijskom profesionalcu, privatno očajniku u bijegu od svoje tople domaće stvarnosti, prometnutu u urnebesno divljeg tipa očito sve više dvojnog identiteta, koji sjajno pripovijeda o paklenoj svakodnevici novinskih izvjestitelja s Bliskoga istoka. Svaka priča može funkcionirati i zasebno, kao i ova druga po redu, *Zima u Obećanoj zemlji*. Hrvatski prijevod u nastajanju objavit će zagrebački nakladnik OceanMore početkom 2021.

U kontekstu suvremene mađarske proze Jászberényiju nema ravna ili, kako tvrdi *Guardian*, on je opaki heretik uz koga čak i Hemingway i Kapuściński djeluju mekano i starački. Jászberényi se odmetnuo od glavnih književnih tokova, te po izrazu, poetici i stilu oživljava formu za koju se vjerovalo da je nepovratno iscrpljena. Studirao je filozofiju, arapski, povijest umjetnosti i estetiku, a diplomirao mađarski jezik i kulturni menadžment. Od svojih ranih dvadesetih objavljuje poeziju i priče, radio je za tada najutjecajniji nacionalni dnevnik *Népszabadság* i liberalni tjednik *Magyar Narancs*, a zadnjih je desetak godina slobodnjak. Kako od 2006. uglavnom živi u Egiptu, novinarski je izvještavao iz građanskog rata u Darfuru, o jemenskim separatističkim pokretima, o operaciji Liječnikovo olovo u Gazi 2009, poštasti lepre i tuberkuloze u Nigeriji, Arapskom proljeću, no najviše o dramatičnim događajima u Egiptu i Libiji. Prvi mu je roman preveden na sedam jezika, a uz domaće strukovne nagrade bio je nominiran za *The Guardian First Book Award* i nagradu za najbolji prijevod britanskoga PEN-a.

Hebrejski rukopisi u Britanskoj knjižnici u Londonu

Povijest pisane riječi

Tradicionalno židovsko obrazovanje usredotočeno je na proučavanje religijskih tekstova kao što su Biblija i Talmud, ali neki su židovski intelektualci proučavali također astronomiju i medicinu. Njihova globalna raspršenost bila je razlog da su razmjerno lako svladavali strane jezike, pa su mnogi Židovi bili poliglotti, što je i danas nerijetko slučaj

Piše Vesna Domany Hardy

Na izložbi hebrejskih rukopisa u Britanskoj knjižnici posjetitelji se moraju pridržavati strogih protuzaraznih mjera, koje vrijede za sve izložbe i kulturna događanja. U skladu s novim načinom života, uveden je poseban protokol rezerviranja online da bi se unaprijed osigurala ulaznica, koja onda vrijedi samo za određeni dan i zakazani sat. No poslije dugih mjeseci ograničenog kretanja, putovanje u središte Londona pravo je uzbuđenje, pa kad jednom savladate sve prepreke i uđete u tihi, zamračeni izložbeni prostor, zaboravite na sve komplikacije. Doživjela sam to u Britanskoj knjižnici, gdje sam se s divljenjem i dubokim poštovanjem prepustila razgledanju spomenute izložbe.

Sudeći po popratnim objašnjenjima dragocjenih rukopisa i ostalih dokumenata, izložba je namijenjena širokoj publici, a cilj joj je ilustrirati put pisane riječi i njezino značenje u židovskoj tradiciji i kulturi. Neupućeni u židovsku tradiciju i rituale, kao i oni kojima je poznata njihova vrijednost, bit će zadivljeni bogatstvom i ljepotom neprocjenjive baštine te će izložba zacijelo mnoge motivirati na dublje istraživanje židovske povijesti.

Izložba obuhvaća raspon od tisuću godina, počevši od ranog srednjeg vijeka do početka 19. stoljeća, s izlošcima pisanim na hebrejskom i aramejskom jeziku. Posjetitelji mogu razgledati iluminirane rukopise, bogato ukrašene ketube, izvore i praksu kabale, zdravstvene savjete za liječenje raznih bolesti, ponešto magije i još mnogo zanimljivosti iz svih mogućih izvora pohranjenih u fondusu ove znamenite ustanove, uz nekoliko izložaka iz privatnih zbirki.

Izloženi materijal raspoređen je u četiri dijela. Prvi je povezan s Biblijom i njezinim širim značenjem, pokazujući kako se Biblijom služe u raznim dijelovima svijeta u vjerskom i u svakodnevnom životu.

Odmah na početku divljenje i strahopoštovanje izaziva zlatom i pigmentom lapis lazuli iluminirana hebrejska Biblija iz 10. stoljeća, rad židovske zajednice iz Kaifenga u Kini. Pokraj te Biblije na zidnoj zemljopisnoj karti svijeta osvijetljena su mjesta podrijetla pojedinih izložaka, nastalih u židovskim zajednicama koje su se nakon rušenja hrama u Jeruzalemu i progona iz Palestine rasule svijetom, po svim kontinentima, pod zajedničkim nazivom *dijaspóra*, i usprkos međusobnim udaljenostima sačuvala zajedničku vjeru i jezik Biblije.

Slijedi babilonski Talmud iz 13. stoljeća, sastavljen od Tore, prvog i najsvetijeg dijela židovske Biblije koji sadrži Mišnu, najstariju pisano zabilježenu kolekciju drevnih tradicija, i Gemare, drugog dijela s rabinskim komentarima.

Održavanje vjerskih rituala ugravirano je u sve oblike židovskog života i razlog je da su usprkos mnogobrojnim poteškoćama i čestim progonima Židovi opstali kao jedan narod. U svakom podneblju suočavali su se s različitim jezikom, kulturom i religijom.

Drugi dio izložbe bavi se suživotom s drugim vjerama i u različitim krajevima svijeta. Kad su odnosi s okolnim stanovništvom bili skladni, mnoge su židovske zajednice razvile vlastitu tradiciju i navike asimilirajući elemente okolne kulture, počevši od odijevanja, hrane ili umjetničkog izražavanja. U tom dijelu izložbe pratimo suživot Židova s njihovom

okolinom na osnovi zakonskih i drugih povijesnih dokumenata te književnih djela.

Velik dio izložbe posvećen je održavanju židovske srednjovjekovne kulture u arapskom svijetu između 1060. i 1290. godine, što se najbolje uočava iz raznih zakona, uglavnom sačuvanih u Kairskoj genizi. Malo se zna o židovskoj ulozi mosta između arapske i kršćanske kulture. Poznavanje mnogih jezika i pismenost urodili su prevodjenjem tekstova antičke (grčke) kulture na arapski, a poslije i na europske jezike. Bogato iluminirane inkunabule iz Maroka, Tunisa, Egipta ili Jemena, zemalja gdje su učeni Židovi govorili i pisali arapsko-judejskim jezikom, svjedoče o tome, dok iluminacije tih rukopisa pokazuju utjecaj islama po uporabi isključivo biljnih ili životinjskih motiva.

Moses ben Maimon ili Maimonides (Majmonid) bio je pravni autoritet, filozof i liječnik te najutjecajniji židovski duhovni vođa u 12. stoljeću. Izloženi su dijelovi originalnog rukopisa njegova najpoznatijeg djela, *Vodiča za neodlučne*. Mnogi su mu pisali tražeći od njega savjet u vezi s vjerskim zakonima. Neki od njegovih brojnih odgovora, od prije gotovo tisuću godina, ostali su sačuvani u toj velikoj arhivi geniza sinagoge Ben Ezra u Kairu. Fascinirao me susret s posljednjim dijelom jedne njegove presude, pisane njegovom rukom i s njegovim potpisom, koji svjedoči o poništenju zakletve.

Jedini postojeći izvještaj o progonu Židova u Magrebu, tada dijelu Turskog Carstva, datiran je 1589. godinom. Lokalni arapski vjerski vođa Yahya ibn Yahya pobunio se protiv turske vlasti i zavladao regijom. Za vrijeme njegove vladavine prisiljavao je lokalno židovsko stanovništvo da bira između konverzije ili smrti. Izložen je dokument s njegovim potpisom kojim se obratio Židovima u Misrati: „Poznato je da mi je Bog vlastoručno pomogao poništiti Turke. Zato od danas nadalje zaboravite ime Izrael, a ako se pobunite, postupit ću s vama kao s Turcima.“ Nakon gušenja njegove pobune turski sultan poništio je te dekrete protiv Židova.

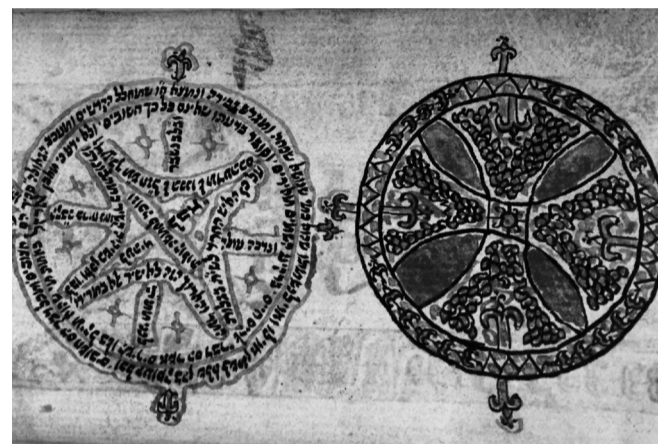
U suživotu s pripadnicima drugih religija tijekom dugih stoljeća Židovima nije bilo lako održavati vjeru i svijet o vlastitom identitetu, posebno u kršćanskom srednjem vijeku. Katolička crkva često bi proglašavala Talmud blasfemičnim djelom Biblije. Lomače židovskih knjiga nisu bile rijetka pojava u životu mnogih zajednica sve do novoga vijeka.

Nakon što je papinska inkvizicija započela rat protiv herezika i hereza u kasnom srednjem vijeku, židovske knjige i dokumenti iz tih područja više nisu tako bogato ilustrirani, dok su inkvizicijski progoni razlog što ih je malo sačuvano. Kršćanske su vlasti često prisiljavale Židove da objasne svoje shvaćanje kršćanstva. U Bologni je 1568. papinska inkvizicija zatvorila, mučila i ispitivala rabina Ishmaela Hanina. Ovdje je kao primjer izložena kopija izvješća o inkvizicijskom ispitivanju iz koje se vidi da je bio prisiljen pojasniti značenje proskribiranih antikiršćanskih izraza u Talmudu. Suđeno mu je kao predstavniku židovske vjere. Ubrzo zatim židovska je zajednica bila protjerana iz Bologne.

Jedan rukopis iz Italije iz 1599. svjedoči kako je Katolička crkva ustrajno provjeravala židovske knjige, nalazeći u njima antikiršćanske sadržaje. Prezentirani dokument sadržava potpise četvorice cenzora, zapravo Židova koji su prešli na kršćanstvo: Samson ben Zadek, Safer ha Tashbets, Baruch ben i Isaac Safer ha Terumah.

Stranica iz Maimonidesovog vodiča za neodlučne, Španjolska 14. st.

Prigodna Shabazijeva pjesma za vjenčanja, Jemen 17-18 st.

Nekoliko izvanredno dekoriranih ketuba otkriva da je takav dokument integralni dio židovskoga vjenčanja tijekom dvije tisuće godina. Pisan na aramejskom, taj tradicionalni tekst jamči ženi zakonska i financijska prava u slučaju rastave, muževa napuštanja ili smrti.

Posjetitelj će se zadivljen zaustaviti pred lijepo opremljenom knjižicom poezije jemensko-hebrejskog pjesnika Shaloma Shabzija iz 16. stoljeća. U to vrijeme židovsko-jemenska poezija bila je pod jakim utjecajem arapskog pjesništva, što se vidi iz Shabzijevih stihova namijenjenih pjevanju. Knjiga je uska, posebno dizajnirana, tako da je pjevač može držati u lijevoj ruci za vrijeme blagovanja na nekoj gozbi.

Treći dio izložbe posvećen je moći pisma i riječi, odnosno podrijetlu i značenju kabale kao naslijeđene tradicije koja istražuje tajna znanja i prastaru mudrost radi boljeg razumijevanja svijeta i božanstva. Izloženi materijal pokazuje kako su slovo i riječ u središtu kabalističke teorije i prakse. Sama kabala nastala je u 13. stoljeću u Španjolskoj i francuskoj Provanzi i s vremenom su je prihvatile ostale židovske zajednice. U Španjolskoj, u 13. stoljeću, Jakob ha-Kohen vjerovao je da slova mogu otkriti istinu o stvaranju svijeta i o Bogu. Kabala je posvojila elemente starih židovskih običaja i prihvatila ne-židovske tradicije magije, dok su neki kabalisti svojim znanjima pokušavali izravno utjecati na ljude i događaje.

Četvrti dio izložbe posvećen je znanosti i istraživanju. Tradicionalno židovsko obrazovanje usredotočeno je na proučavanje religijskih tekstova kao što su Biblija i Talmud, ali židovski intelektualci studirali su isto tako astronomiju i medicinu. Njihova globalna raspršenost uzrokovala je da su razmjerno lako svladavali druge jezike, pa su mnogi Židovi bili poliglotti, što je i danas nerijetko slučaj. Našavši se na razmeđu različitih kultura, Židovi su prevodili s arapskog, latinskog i hebrejskog. Izniman je njihov doprinos u prenošenju grčkih i arapskih ideja u kršćansku Evropu. U ovom odjeljku jasno je prezentirano kako su židovski znanstvenici širili znanje i pridonosili svim mogućim istraživanjima.

(Zahvaljujući Zakladi Polonsky, Izraelskoj nacionalnoj knjižnici i Friedberg Jewish Manuscript Society, sve izložene rukopise može se vidjeti na bl.uk-manuscripts.)

Likovne umjetnosti

Piše Iva Körbler

Kao središnji likovni događaj Europskog dana židovske kulture 5. rujna 2020. u koprivničkoj je sinagogi (Kulturni centar prim. dr. Krešimira Švarca) otvorena samostalna izložba istaknute koprivničke umjetnice Gordane Špoljar Andrašić *Okrhak memorije II*. Realizacija izložbe

Dijapazon oprečnih emocija

Slike i crteži Gordane Špoljar Andrašić izloženi u koprivničkoj sinagogi proširuju se u ambijent uz pomoć instalacija *in situ* i zvučnih zapisa koji su dio iste teme, istoga slojevitog narativa. Izložba predstavlja autoričino istraživanje vlastitog identiteta i smisla postojanja te varljivosti sjećanja, kako osobnog, tako i kolektivnog

ostvarena je u suradnji sa Židovskom općinom u Koprivnici, Gradom Koprivnica i Umjetničkom školom Fortunata Pintarića.

Gordana Špoljar Andrašić (1965) samostalna je umjetnica i slikarica iz Koprivnice. Diplomirala je povijest umjetnosti i etnologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Članica je Hrvatske zajednice samostalnih umjetnika (HZSU), Hrvatskog društva likovnih umjetnika (HDLU) u Zagrebu i Atelijera Koprivnica (AK). Autorica je njezine prve male monografije *Stabla* (2003) povjesničarka umjetnosti Draženka Jalšić Ernečić. U zadnjih petnaestak godina umjetnica je od tzv. poetskog realizma napravila drastičnu morfološku, stilsku i motivsku transformaciju prema apstrakciji i tzv. bijelom pismu, lirskoj apstrakciji i natruhama enformela u svojem umjetničkom opusu, koja je kritički, problemski i tipološki valorizirana u umjetničkoj knjizi *Memorabilijar* autorice ovih redaka (2017). Do sada je priredila više od šezdeset samostalnih izložbi (Zagreb, Galerija Vladimir Filakovac; Varaždin, Galerija Zlati ajngel; Poreč, Mala galerija; Rijeka, Galerija Filodrammatica; Koprivnica, Galerija Koprivnica, Sinagoga, Sveučilište Sjever; Sombor, Galerija Kulturnog centra Laza Kostić; Čakovec, Centar za kulturu; Dubrovnik, Galerija Sebastian; Palo Alto, Gallery Europa; Turckheim, Salle de la Decapole; Nikšić, Galerija Ilija Šobajić; San Francisco, Himmelberger Gallery; Graz, Ganggalerie; St. Georgen am Langsee, Stiftungsgalerie des Bildungshauses St. Georgen; Klagenfurt, Landhaus Galerie; Kaysersberg, Abbaye Romane d'Alspach).

Koprivnička je izložba obuhvatila autoričinu recentnu seriju crteža djevojčica *Izgubljeno/a u vremenu*. Naime, koprivnička sinagoga – bez obzira što nije u izvornoj funkciji – sa svojim je nedovršenim zidovima i ambijentom ruševine primjeren prostor za različite umjetničke izložbe i koncepte koji u sebe „posvajaju“ memoriju i simboliku sinagoge. Pa ipak, ovo nije prva takva izložba, odnosno umjetnički koncept Gordane Špoljar Andrašić. Tijekom 2014. u njezinu se radu pojavila očita, duboko i autentično humana potreba da ne samo tipološki proširi polje slike prema instalaciji i ambijentu nego i da se bavi temom mučnih sjećanja na ljudsko stradanje i Holokaust. Kao da su se tada stekle okolnosti da nakon kompleksnog istraživanja pikturalne materije i slojevitih nanosa na slici s drugim materijalima vlastitu riznicu sjećanja, tragova i krhotina prenese u veći prostor, pojačavajući time emotivni naboj djela i njegov prijenos značenja na promatrače. U tom procesu umjetnica nije zanemarivala materijalni, tvarni karakter djela, kao ni proces rada, već ga je vrlo precizno fotografirala u crno-bijeloj fotografiji. Tako njezine ranije ambijente za koprivničku sinagogu (2014) i galeriju Abbaye d'Alspach u Kayerbergu (2014) moramo sagledati i u kontekstu „svojevrsnog dokumenta koji registrira i fizičko nastajanje djela, gdje se maksimalno nastoji usredotočiti pažnja na predmetnu, materijalnu prirodu umjetničkog djela, koje je ogoljeno na čistu objektivnu pojavnost“ (Zvonko Maković). Potresna dimenzija djela, bremenita značenjima, dodana je u mediju fotografija stradalih i bezimnih ljudi kojima se izgubio trag, kao i bijelih niti povučениh kroz prostor koje simboliziraju oduzetu slobodu i život, kao element instalacije koji bi nas mogao asociirati na ikonološki motiv strelica u tijelu mučenika (ne nužno i isključivo sv.

Sebastijana). Nedovršeni ambijent koprivničke sinagoge dao je tada instalaciji *Memorabilia III* sasvim drugi značenijski smisao od kasnije izložbe postavljene u romaničkoj crkvi – galeriji u Kayserbergu. Tu je do izražaja došao motiv memorije mjesta, odnosno prostora koji još nije u svojoj primarnoj funkciji i koji i danas svjedoči o uništenoj cjelovitosti židovske zajednice ne samo u Koprivnici nego u svim mjestima i gradovima našeg prostora koja su prošla stravično iskustvo nacizma i fašizma. U takvu kontekstu umjetnici tada nije bilo dovoljno izložiti jedino slike, već je smatrala kako je nužno proširiti iskustvo prijenosa umjetničke i ljudske poruke kroz cjelovit ambijent s objektima i projekcijama. To su bile točke – ili niše – tzv. bijelih tišina koje kriju ljudski i umjetnički krik, i gdje je raniju dimenziju nježnosti i snova zamijenio dijapazon oprečnih emocija: od tuge, žalovanja, očaja do ogoljele nezaštićenosti ljudi, ideje ispražnjenog prostora (doslovce doma / kuće, kao i geografskog prostora) i na koncu – ispražnjenosti sinagoge, Božje kuće u kojoj patološka ideologija nije poštovala ni Stvoritelja (Elohim).

Sličan će koncept Gordana Špoljar Andrašić preuzeti i za ovogodišnju izložbu u sinagogi. Slike i crteži proširuju se u ambijent uz pomoć instalacija *in situ* i zvučnih zapisa koji su također dio iste teme, istog slojevitog narativa. Izložba predstavlja autoričino istraživanje vlastitog identiteta i smisla postojanja te varljivosti sjećanja, kako osobnog, tako i kolektivnog. Ovom se izložbom posebno posvetila temi djetinjstva i djevojaštva, u kojima vidi početke naših potraga za vlastitim identitetom, ali se istovremeno bavi i univerzalnom temom traume i kolektivnog sjećanja. Rekla bih da su to teme tzv. dugog trajanja, koje ako jednom *zahvate* umjetnika imaju svoje nastavke, kontinuitet i neočekivane epizode. Umjetnost Louise Bourgeois nedvojbeno je drastičan primjer na gornjoj granici spektra traume, no u podlozi emotivnog kôda Gordane Špoljar Andrašić sjećanje je na obiteljsku tradiciju salaša na sjeveru Bačke, između Sombora i Subotice, kamo su se njezini preci tridesetih godina 20. stoljeća doselili iz Podravine, „i to je mjesto ostalo u memoriji sadašnje generacije obitelji neka izvanvremenska, čista, edenska epizoda, ali i žalosna metaforička priča“ (Marijan Špoljar). Kako je sačuvano tek nekoliko blijedih fotografija mnogobrojne obitelji – oca, djeda, bake, stričeva i teta – na nekom davno napuštenu Rikinu salašu, to je umjetnici bila polazna inspiracija i geneza cijelog ciklusa *Memorabilijara*. To joj je osobno iskustvo također s godinama pojačalo empatiju i osjetljivost za prepoznavanje tuđih gubitaka, zaboravljenog, prešućenog ili izgubljenog djetinjstva i obitelji, što je na koncu dovelo do pojačana interesa i za patnju židovskog naroda na ovim prostorima.

„Autorica suosjeća s tim nježnim izgubljenim bićima i nudi fragmente narativa o razdoblju koje je sve samo ne bezbrižno. U toj prvoj prekretnoj fazi gdje počinjemo ispitivati vlastiti identitet i smisao, gdje se pokušavamo pozicionirati u odnosu na svijet i druge, autorica traži nago vještaje suočavanja sa smislom i pitanjima života i smrti. Njihova lica protkana nelagodnom i pogurena ramena kao da su sišla sa svima bliskih starih razrednih fotografija. Ili možda samo iz autoričinih sjećanja koje je izmjestila u crtež. Nisu to samopouzdanje nasmiješene djevojčice koje se lagodno kreću i savršeno snalaze u ovom svijetu, već utjelovljenja nesigurnosti i straha od odrastanja, od onog ženskog u sebi. Ponavljanjem tog motiva autorica apostro-

Novi parametri nadahnuća: Gordana Špoljar Andrašić

Traume i kolektivno sjećanje

fira i činjenicu da je osobna mitologija uvijek djelomično i kolektivna, a prenošenjem fotografija u crtež, još krhkiji i prolazniji medij, ponovno ukazuje na nemogućnost fiksiranja značenja, sjećanja i identiteta“, zapaža u predgovoru kataloga izložbe Tanja Špoljar.

Ideja da se likovi djevojčica lome u slici crteža koji nije jedinstven i koji je razdvojen na četiri spojene uokvirene cjeline, daje postavu izložbe dirljiv metaforički naboj. Krhotine djetinjstva i načetost cjeline sjećanja dopiru do promatrača iznimno uvjerljivo, istodobno bez opasnosti od konceptualne pretencioznosti. U središnjem prostoru sinagoge postavljene su tri ljuljačke sa zlatnim klupčicama uz koje su postavljene tri kugle koje simboliziraju emotivni teret, košmare i traume djetinjstva, i tek će površni promatrač u njima vidjeti lopte za igru. Idila zlatnih ljuljački time je trenutačno prekinuta tamnije obojenom stvarnošću pred kojom ne možemo zatvarati oči, i nadam se da neće banalno zvučati ako konstatiрам da me taj ambijent asociirao na iznimno nježne i potresne stihove Madonnine balade *This Used to Be My Playground*. Motiv crne kugle javit će se i na crtežima olovkom, gdje te crne kugle / točke prepoznamo kao psihoemotivni teret koji djevojčice nose u podsvijesti i auri.

Ovom je izložbom Gordana Špoljar Andrašić postavila nove kvalitativne i idejne parametre vlastita umjetničkog nadahnuća, bez recikliranja već viđenih konceptualnih obrazaca. „Crtež je najneposredniji likovni medij ne samo stoga što izravno bilježi namjere i stanja ruke koja ga je sačinila nego i stoga što odmah pretpostavlja drugu ruku, ruku koja će ga primiti i prinijeti očima da bolje upije njegove tokove i spletove“, reći će Tonko Maroević u eseju o Nives Kavurić Kurtović. Na tom tragu, i Gordana Špoljar Andrašić postojano i autentično bilježi svoja sjećanja i tragove.

Filmska umjetnost

Uvijek provokativan Malick

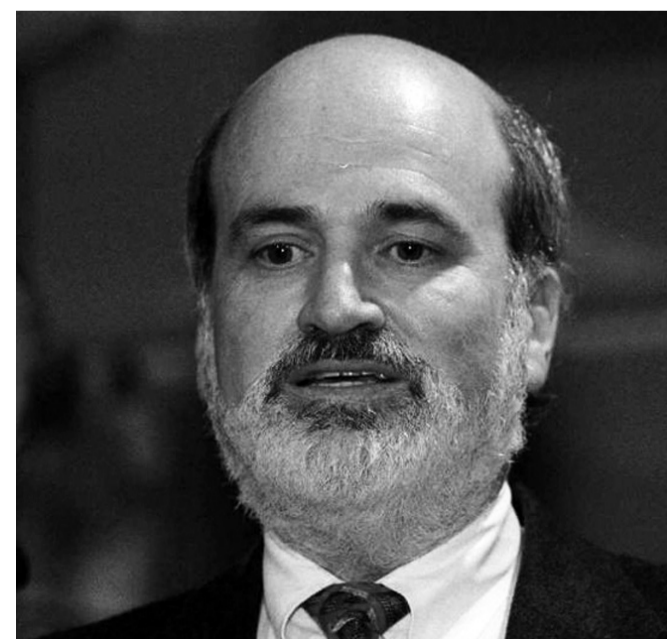
U Malickovu *Skrivenom životu*, katolika koji nije vjerovao u Hitlera i Treći Reich glumi August Diehl. Nakon *Tanke crvene linije*, to je drugi redateljev film o Drugom svjetskom ratu. Južnopacifičko bojište zamijenili su gornjoaustrijski pašnjaci, a buku ratišta spokoj alpske pastorale

Piše Dragan Jurak

U autobiografskoj prozi *Dok ljuštim luk* Günter Grass prijetio se mladića koji je odbio nositi oružje. Na obuci za protuzračnu obranu Trećeg Reicha samo bi ispustio karabin iz šaka kada bi mu ga niži terenski narednik tutnuo u ruke. Njegov odgovor uvijek je bio isti: „Mi tako nešto ne činimo“. Pet riječi vezalo se u jednu: mitakoneštonečinimo. Neki su govorili da je Jehovin svjedok, drugi da je istraživač Biblije.

Mladić se nije pozivao na Bibliju, Jehovu ili neku drugu svemoguću silu. Svoju jednostavnu rečenicu uporno je ponavljao sve dok nije poslan u koncentracijski logor.

Mladi je Grass do zadnjih mjeseci i dana rata patio od vjere u „konačnu pobjedu“. U postojanje Holokausta povjerovao je tek kada je vođa mladeži Trećeg Reicha Von Schirach u Nürnbergu priznao da je znao za konačno rješenje židovskog pitanja; naime, njemu je i dalje vjerovao. U autobiografiji priznaje da za to nije bilo opravdanja. Tko je želio znati

Crkva i ideologija: Terrence Malick

znao je. Tko je želio vjerovati u *Führera* vjerovao je. Mitakoneštonečinimo je odbijao podčiniti se, vjerovati u ono što ne vjeruje. I nije bio jedini. Austrijski seljak Franz Jägerstätter zbog priziva savjesti odbio je dati vojničku zakletvu.

U *Skrivenom životu* Terrencea Malicka tog katolika koji nije vjerovao u Hitlera i Treći Reich glumi August Diehl. Naslovljen prema citatu Georgea Eliota, *Hidden Life* je drugi Malickov film o Drugom svjetskom ratu nakon *Tanke crvene linije*. Južnopacifičko bojište zamijenili su gornjoaustrijski pašnjaci, a buku ratišta spokoj alpske pastorale. No Malickov protagonist u ratu je kao što su bili i marinci iz *Tanke crvene linije*. Meci koji oko njega lete jednako su smrtonosni.

Među stanovništvom Trećeg Reicha, onog Weimarske Njemačke, Austrije i Sudeta, više je pripadnika nacističke stranke bilo među seoskim stanovništvom nego gradskim, više među muškarcima nego među ženama, više među protestantima nego katolicima. Statistički, najskloniji Hitleru bio je muškarac, seljak, po vjerskoj pripadnosti evangelički protestant. A najviše otpora spram nacizma pokazivala je žena, građanka katoličke denominacije.

Takva statistika može i prevariti. Jer u geografskom smislu nacizam je nastao u katoličkoj Bavarskoj, i urbanom Münchenu, a NSDAP je najviše članova imao u izrazito katoličkoj Austriji (13% stanovništva u odnosu na 7% u ostatku Reicha). No ta statistika govori i gdje su u sociološkom smislu ležale frustracije kojima se pokretao nacizam. Patrijarhalni i militantni muški segment populacije bio je naklonjeniji od egalitarističkog i pacifističkog; tradicionalne, izolirane seoske zajednice bile su prijemčivije od urbanih, modernih i kozmopolitskih; a nacionalni evangelizam, koji je neko vrijeme razmatran za državnu religiju Trećeg Reicha, bio je slabiji na nacizam od univerzalnog katoličanstva.

Franz Jägerstätter je kao muškarac iz seoske sredine trebao biti frustracijska baterija kojom se napajao nacizam. No, za razliku od većine sugrađana, on je antinacističko uporište pronašao u katoličanstvu, u religiji koju nije smatrao plemenskom nego univerzalnom i prije svega duboko osobnom. Tako Terrence Malick i režira film o Franzu Jägerstätteru, kao osobni i lirski doživljaj svijeta, Boga i morala.

Nakon pohoda na Francusku seljačko stanovništvo dobrim je dijelom demobilizirano. Među njima i Jägerstätter. No poslije Moskve i Staljingrada kreće drugi val mobilizacija. Služenje u uniformi Trećeg Reicha kosi se s Jägerstätterovim najdubljim vjerskim uvjerenjima. U njegovu stavu podupire ga žena, pa i lokalni svećenik. Djelomično razumijevanje pokazuju i viši oficiri Wehrmachta. Upozoravaju ga da ne čini krivokletstvo ako spašava živu glavu, te da misli na suprugu i djecu. No na kraju sankcioniraju neposluh i osuđuju ga na smrt strijeljanjem.

Zanimljivo, Terrence Malick ne navodi da je 2007. papa Benedikt XVI. beatificirao prizivnika savjesti Franza Jägerstättera. Tu se možda krije redateljev stav o Katoličkoj crkvi i Svetoj Stolici u Drugom svjetskom ratu. Malick na prepoznatljiv način glorificira čvrstinu vjerskih uvjerenja i mučeništvo Franza Jägerstättera. Ali ne na način kako bi to odgovaralo i Crkvi. Čin vjere gornjoaustrijskog seljaka koji je odbio dati zakletvu Hitleru individualan je i partikularan. I ne treba ga brkati sa stavom o povijesnoj ulozi Katoličke crkve.

Nove knjige

Glas treće generacije

Daniel Mendelsohn putovao je u Bolechow i Lavov, u Izrael i Australiju, u Švedsku i Dansku da bi između šest tisuća Židova Bolechowa pronašao njih šestoro. I istina se počela rađati. Najprije u komadićima i fragmentima, zatim u povezanim činjenicama. Ponekad su prikupljeni fragmenti imali dvostruko dno, ponekad i trostruko: neke tajne duboko su zakopane

Piše Dragan Jurak

Bio je gluhi, imala je lijepu nogu, bila je draga... jedna djevojka bila je povučena, a možda i nije, jednoj su se sviđali momci... Bila je leptirica! Imao je dva kamiona, kupovao je prve jagode, ona je kuću održavala urednom... igrali su karte, žene su štrikale... Zvali su ga 'kralj', ona je ova-ko nosila knjige (podigne ruke visoko uz tijelo)... išli su u kino... igrali su ping-pong! On je imao prvi radio, antena je bila visoka... Bila je to draga obitelj, krasna obitelj.

Bio je to život, bio je to život.

Tragajući za obitelji Jäger, pred Danielom Mendelsohnom pojavljuje se istoimeni bračni par i njihove četiri kćeri onako kako se kod razvijanja fotografija na bijelom papiru pojavljuju konture ljudskih lica. Šestero članova šire njujorške obitelji Mendelsohn stradalo je u Holokaustu: Shmiel i Ester Jäger iz galicijskog gradića Bolechowa i njihove četiri kćeri. Isprva Shmielov pranećak Daniel ne zna ni točna imena kćeri. Ali polako se pomalja slika; polako se ispisuje historija šestero od šest milijuna, kako u podnaslovu ističe Mendelsohn.

Mendelsohnovi *Izgubljeni* sinegdoha su Holokausta (nakladnik hrvatskog izdanja Fraktura iz Zaprešića, prevoditelj Vuk Perišić). Sudbina šesteročlane obitelji Jäger i sudbina šest tisuća Židova Bolechowa govori u ime šest milijuna. *Izgubljeni* su i glas treće generacije preživjelih. U vrijeme kada umiru posljednjih svjedoci, u vrijeme kada se naš doživljaj Holokausta muzeificira, pitanje autentičnog svjedočanstva postaje središnje pita-

nje reprezentacije i posredovanja Holokausta. To pitanje autentičnosti Mendelsohn razrješava osobnom pričom o historiji konkretne obitelji, konkretnoga gradića.

U Holokaustu pogubljeno je i nestalo 99 posto židovskog stanovništva Bolechowa: od 6000 Židova koji su u ljeto 1941. živjeli u gradiću rat je preživjelo njih četrdeset i četvero. *Enciklopedija Holokausta* govori da su Nijemci u grad ušli 2. srpnja 1941, da se prva akcija i masovna likvidacija zbila u listopadu iste godine, kada je tisuću Židova okupljeno, mučeno i zatim strijeljano u obližnjoj šumi. Druga akcija dogodila se godinu poslije, nekoliko tisuća Židova okupljeno je na gradskom trgu, pet stotina ih je ubijeno na licu mjesta, a dvije tisuće transportirano je u logor uništenja Belzec. Narednu godinu doživjelo ih je tek tisuću, ali i oni će na koncu biti ubijeni.

Mendelsohn je putovao u Bolechow i Lavov, u Izrael i Australiju, u Švedsku i Dansku da bi između šest tisuća Židova Bolechowa pronašao njih šestoro. I istina se počela rađati. Najprije u komadićima i fragmentima; zatim u povezanim činjenicama. Zbog nekih saznanja, ili dezinformacija, povremeno se urušavala cijela kula. Ponekad su prikupljeni fragmenti imali dvostruko dno, ponekad i trostruko: neke tajne duboko su zakopane. No Holokaust obitelji Jäger dobiva svoje obrise: kroz okvirno vrijeme stradanja, kroz mala raspršena sjećanja koja prolaze preko gumenog zida prošlosti i zaborava.

Na kraju, pred nama je rekonstruirana priča; ili pokušaj rekonstruirane priče. Nešto smo saznali, nešto je nepobitno utvrđeno, nešto je zauvijek ostalo u povije-

Mikrokozmos zločina: Daniel Mendelsohn

sti i prošlosti. Bez šire i opsežnije historije Holokausta Mendelsohn je laboratorijski precizno podigao mikrokozmos zločina: Holokaust ostaje neobjašnjiv, ali ujedno vrlo blizak i intiman. To je ujedno točka koja rješava pitanje autentičnosti. Kompleks Holokausta zumira se na detalj koji predstavlja cjelinu. U *1941*. Slavko Goldstein ispisao je godinu svog odrastanja kada je izgubio oca. U *Državi i njenom kazalištu* Snježana Banović ispisala je povijest NDH unutar žutih baroknih zidova HNK-a. Nekad se mikrokozmos Holokausta tražio i na strani počinitelja: u knjizi *A Small Town Near Auschwitz: Ordinary Nazis and the Holocaust* Mary Fulbrook ispisala je povijest gradića Bedzina pored Katowica i bračnog para Klause, koji su u grad stigli 1940. kao civilni službenik i njegova supruga.

Izgubljeni: potraga za šestero od šest milijuna knjiga je Njujorčanina kojem su o Holokaustu govorili djed i baka. Odgovarajući na pitanja naprosto su zaključili: „ubili su ih nacisti“; ili „silovali su ih i ubili nacisti“. To su bile polazne točke dugog osobnog putovanja, snažne potrebe da se rekonstruira obiteljska povijest, a žrtve spase od zaborava.

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 3 (148) Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2020 / tamuz-av-elul 5780 / tišrei 5781– ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Zagreb, Palmotićeva 16, tel ++385(01)4817 655

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger

Savjet časopisa: August Kovačec, Arijana Kralj, Viktor Žmegač

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnici glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

ISSN: 1331-8438

Zagreb*, 2020.

Sva prava pridržana.

Kontakti:

Glavni urednik (novi.omanut@yahoo.com)

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiburger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiburger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN **HR4223600001101558364**

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH